

TUDOMÁNY ÉS NEMZET

ÍRTA

KORNIS GYULA

FRANKLIN-TÁRSULAT BUDAPEST

1941

FRANKLIN-TÁRSULAT NYOMDÁJA.

1.

Mi a nemzeti jellem? Megállapításának nehézségei: a nemzet sokféle társadalmi rétegből és csoportból áll, amelyeket sokszor ellentétes érdekek és törekvések feszítenek; a nemzeti jelleg idők folyamán átalakulhat; elszigetelten megfigyelhető vonásokból gépiesen nem rakható össze, mert eleven egész, szerves egység. Innen a nemzeti jellem vizsgálatának művészi-intuitív vonása. Az átlagember vagy a nemzet szellemi hőse, a történeti folyamat vagy a megmaradó alkotás legyen-e inkább a vizsgálat tárgya? Nyelv, irodalom, művészet, jog: a nemzet szellemének normatív rendje. Érzelmi-irracionális és gondolati-tudományos tényezők. A tudományos gondolkodásmód nemzeti jellege. A tudomány a nemzet lelkét formálja, mert öntudatra ébreszti, a nemzet szellemi erejét tudatosan fejleszti. A tudomány mint ismeret a nemzet lelkiismerete is, mert az öntudatos felelősséget viseli a kultúra haladásáért. A nemzeti szellem és jellem sohasem kész: minden emberöltő újra teremti és továbbmunkálkodik rajta. A 'tudomány' szó jelentésének nemzetek szerint különböző jelentésárnyalata visszatükrözi a nemzetek tipikus gondolkodási és értékelési módját.

A renaissance-ig az európai keresztény tudományos kultúra mind tartalmi törzsanyagában, mind gondolkodásának formai eljárásaiban és nyelvében egyetemes és nemzetfölötti. A transzcendens világnézetnek azonos tartalma az egyformaság bizonyos mértékét biztosítja, noha árnyalati különbségek nemzetek szerint már ekkor jelentkeznek: az oxfordi egyetem franciskánus tudósai tipikusan nominalisták, egyesek már határozott empiristák, míg a párizsi egyetem francia és olasz dominikánusai realisták és inkább racionalisták. A renaissance erjedő korszakában a nemzeti jelleg a tudományos gondolkodásban is jobban előtérbe kezd lépni, s az újkor folyamán a nemzetek tipikus szellemi egyénisége mind hatékonyabban munkálódik nemcsak a politikai és gazdasági életformáknak és szervezetnek, hanem a tudománynak és a

filozófiának területén is. Az olasz Lionardo, Machiavelli, Cardanus, G. Bruno, Galilei, Campanella műveiből más szellemi habitus sugárzik ki, mint a francia Bodin, Montaigne, Charron gondolkodási stílusából, vagy a középkori nominalista-empirista angol gondolkodás útját járó Bacon eszmevilágából és észjárásából. A renaissance, bár a humanizmus egyetemes kötelékével akarja egybefűzni az európai népeket, akaratlanul is előkészíti a talajt a nemzetek tudományos elmejárásának szétválasztására és individualizálására.

A társadalmi közösség nemzeti formája és ereje miképp határozza meg a tudományos gondolkodásmódot? Ez a kérdés azonban eleve fölteszi a másikat: vajjon *miben áll a nemzeti jelleg?* hogyan jutunk a nemzeti jelleg fölismerésére? melyek ennek ismertetőjegyei?

Itt mindjárt nagy nehézségekbe ütközünk: egy nemzet sokféle társadalmi csoportból és rétegből áll, ezeknek sokszor ellentétes hajlamai, törekvései és cselekvései vannak. Hogyan tudunk úrrá lenni ezen a tarkaságon? Miképp találhatjuk meg a tipikus közös nevezőt, amely mindegyikre saját-szerűen és egységesen jellemző? A másik nehézség: ez a nemzeti jellem hosszabb időszakok folyamán átalakul; lehet-e a történetileg egy-egy korszakban jelentkező nemzeti pszichografiát egyetemes és időtlen érvénnyel felruházni? Azután: a nemzeti jellem mechanikusan nem rakható össze elszigetelten megfigyelt vonásokból, mert itt ezeknek korrelációján, együttes eleven *egész* szerkezetén, benső totálisan felfogott összefüggésén, együttes stílusformáján fordul meg minden. A kutatónak a nemzeti jellemnek azt az élő magját kell szellemileg kitapogatnia, amelyből a többi tulajdonság természet-szerűen sarjadzik ki s érthető meg. Ezt a szellemi magot a vizsgálódó csak a maga lelkének mozgalmas fantáziájával s beleélőképességével tudja megragadni. A nemzeti szellem nem jelentkezik vaskosan, kézzelfogható módon, hanem sok szellemi, tárgyi és személyi dokumentumból kell kimunkálni: s ebben a szellemi munkában mindig sok a szubjektív, egyenest művészinak nevezhető, módszeres fogalmi síkra alig tolható, irracionális elem, amelyet a kutatónak értékfelfogása, érzelmi habitusa, beleélőképességének a priorija eleve színez.

Sokkal nehezebb a nemzeti jellem gócpontját megtalálni, mint az egyéni jellemét, mert egy nemzet életének megnyilvánulásai jóval tarkábbak, gazdagabbak és többértékűek, sokkal inkább változnak, kevésbé egységesíthetők, e mellett sok évszázadba és sokféle társadalmi rétegbe nyúlnak gyökerei. Továbbá: a nemzeti jelleget meghatározó tényezők tele vannak ellentmondással, a különféle társadalmi rétegek egymás ellen való állásfoglalásával, törekvésekkel és ellentörekvésekkel, drámai forróságú feszültségekkel. A nemzeti jellemet idők folyamán idegen szellemi javak átvétele és áthasonítása is jelentékenyen módosíthatja. Bonyolítja a nemzeti jellemvonások világos kibogozását s szerves egységben látását — mint erre Spranger E. rámutat (*Wie erfasst man einen Nationalcharakter?* 1939., 5.1.) — úgy, ahogy az egyénnél, akkép a nemzetnél is a sajátos hajlamok, a fejlődés ritmusa, a környezet s a véletlen sors egymásba szövődöttsége. A hajlam függ a környezettől s a történeti sorstól, viszont az utóbbiaknak szubjektív felfogása s a rájuk való reakció függ az eredeti hajlamoktól. A biológiai származás is legtöbbször kevert jellegű s a szellemi javak (a közös nyelv, szokások, történeti hagyomány és nevelésmód) egybekovácsolhatnak különböző biológiai eredetű egyéneket s közös nemzeti bélyeget kölcsönözhetnek nekik.

A nemzeti jellem megállapítása egy sereg fogas kérdésre való felelet eredője: milyen a nemzet fiainak tipikus szemléleti-felfogási és gondolkodási módja? érzelmi és akarat reakciója? cselekvési ritmusa? mit tett s ezt hogyan tette? milyen a nemzet értékrendszere, mely értékek domborodnak ki ebből erősebb hangsúllyal? milyen kollektív célok és feladatok lebegnek előtte? hogyan fogja fel az élet értelmét? mikép érvényesíti ezt, ha a történeti sors meglátogatja s vele szembe kell szállnia? mekkora ellenállási erejének mértéke? Amikor a nemzeti jellem vizsgálója ezekre a kérdésekre felelni akar, gondosan mérlegelnie kell, vájjon mit vegyen elsősorban figyelembe: a nemzet kiváló embereit, politikai és szellemi hőseit-e, akikben a nemzet lelke mintegy koncentrált formában jelenik meg, vagy az átlagembert? Vájjon mire vessen nagyobb súlyt: a történeti folyamatokia-e, vagy a kész-

alkotásokra és megmaradó eredményekre? S ha a nemzeti jellem megállapításánál a hősökre támaszkodik, ezek közül kiket tartson jellemzőbbnek: a társadalmat szervező és formáló uralkodókat és államférfiakat, vagy a vallásos géniuszo-
kat, a nagy művészeket vagy irányszabó gondolkodókat, a tudósokat vagy technikusokat? Mindenesetre gondosan fogja vizsgálni, vajjon hol és mikor lép föl a nemzet szellemi lát-
határán először egy-egy eszmetartalom, egy-egy szellemi elv, amely előbb nem volt, most meg hirtelen vagy lassan terjed s
századokra a nemzet lelkén uralkodik? Itt lép előtérbe a nem-
zeti jellem formálásában a vezető géniusznak, a szellemi hő-
nek szerepe, aki a kultúrának új tartalmait szórja szét, amelyek
megtermékenyítik a nemzet szellemét s beleivódnak jellemébe.
Az ilyen eszmék uralkodnak aztán századokon át a nemzet
világfelfogásában, tudományában, politikai és társadalmi
szervezetében, ezeknek sajátos bélyeget kölcsönözve.

Egy nemzet szellemi arculata a legjellemzőbb formában
elsősorban nyelvéből, szépirodalmából s művészetéből tekint
ránk, mert ezek a belsőt önkénytelenül és szemléletesen külső-
leg ábrázolják. A nemzet eredeti tipikus érzés- és akarat-
világa népi szokásaiban, erkölcsi érzületében, jogi-politikai
szervezetében, nevelési módjában tükröződik, mindabban,
ami a nép szemében az értékek normatív rendjét képviseli:
mit tart jónak és rossznak, jogosnak és jogtalanoknak, szépnek
és rútnak? Az önkénytelenül elismert s történetileg kikristá-
lyosodott normatív rend világánál pillantjuk meg, milyen
nemtudatos vagy tudatos eszmények értelmében iparkodik
a nemzet a maga jövőjét formálni. Így tárul eléink a nemzet
tipikus világnézete.

Ügy látszik, mintha a *tudománynak* lenne legkevésbé
nemzeti jellege, mert célja az igazság, amely minden ember
számára általános érvényűségénél fogva egyformán hozzá-
férhető. Az igazság megismerésének eszköze pedig az ész egy-
forma logikai evidenciája, amely nem ismer nemzeti jelleget.
A kultúrának azok a formái, amelyeket az erkölcs, a jog,
a művészet és irodalom képvisel, inkább magukon viselik
a nemzeti sajátosság bélyegét, mint a tudomány. Az előb-
biek ugyanis a lelki életnek homályos, kevésbé megragad-

ható, egyéni valónkkal mélyebben összefüggő, irracionális *érzelmi* talajából fakadnak, míg a *tudomány* lelkünknek világos, másokkal inkább közös, könnyebben megragadható és ellenőrizhető, egyéni valónkkal inkább szembeállítható, racionális *gondolati* mozzanatain, mintegy az észnek «intézményesen» biztosított logikai, változatlan és egyetemes formarendszerén alapszik. Innen van, hogy a tudomány kezdettől fogva inkább az emberiségnek nemzetfölötti elmeterméke, mint az erkölcs, jog vagy művészet. Az utóbbiak az igen konzervatív, a megkezdett irányban lassan tovahaladó és szétsugárzó lelki tényezőnek, az érzelemnek talajából fakadnak, míg a gondolat világos, könnyebben és gyorsabban közölhető és szállítható, az elmének egyszerűbben hozzáférhető tartalom. Ezért, amióta tudomány van, egyhamar nemzetközi.

Azonban tüzetesebben szemügyre véve a tudományos gondolkodásmódot, ennek is megtaláljuk tipikus nemzeti jellegét. A tudós is nemzetének fia, tehát gondolkodásában és szellemi habitusában nemzetének sajátos szellemét tükrözi. Majd látni fogjuk, hogy még a matematikai és a természettudományi gondolkodásmódban is mutatkoznak tipikus nemzeti különbségek, amelyek természetesen nem a gondolat-tartalmak igazságára vonatkoznak, hanem csak a tartalmakat gondoló lelki aktusokra s a problémalátás pszichológiai módjaira. A szellemi tudományokban még természetesebb, hogy a beleélő és megértő lelki munkát a nemzeti jellem, ha nem is célzatosan, de önként befolyásolja.

Egy nemzet tudományosságában, ennek főbb irányaiban és hangsúlyában tipikusan megnyilvánul a nemzet felfogása az érzéki és érzékfeletti világról: mi az álláspontja a léttel és az értékekkel szemben? A nemzet rendszerint egy-egy nagy fiának sugallata alatt alakítja ki önkénytelenül a maga világfelfogását és társadalmi organizációját. Egy-egy nagy géniusz nyomja rá a maga szellemi varázsbélyegét: őt követve alakul a nemzetnek igazság- és értékélménye. Csak a fejlődésnek későbbi szakaszában válik tudatossá ez az élmény s őlt szilárdabb fogalmi alakot: formálódik fokozatosan *tudománnyá*. A tudományban jut a nemzet önmaga ismeretére is: az, ami szokásaiban, hitében, nyelvében, művészetében,

erkölcsi és jogi önkénytelen értékelésében, mintegy a lelki élet ösztönös sötét háttérében munkálódik, végre a tudományban jut fokozatosan világos öntudatra s kap gondolati-fogalmi formulázást. így *voltaképpen a tudományt egyes fiaiban a nemzet alkotja s viszont a tudomány a nemzetet formálja, mert öntudatra ébreszti.* Ezért a nemzetek tudományosságának és gondolkodási stílusának különbsége a szellem világában lényegbeli értékárnyalatot képvisel. Minden nép más szint és értékhangsúlyt visz bele a kultúra szellemi tartalmába: az egyik pozitivista és technikai, a másik politikai eszméket, a harmadik túlnyomóan idealista metafizikai gondolatirányt képvisel, miközben kisebb vagy nagyobb alkalmasságot és képességet tanúsít az igazságok kutatásában és eredményes megtalálásában.

Az igazságtartalmak örök és változatlan jellegűek s így nem lehetnek különbözők nemzetek szerint. Azonban különféle úton közelíthetők meg s különféle formában ragadhatók meg, ha tartalmuk azonos marad is. E szerint a felfogási mód szerint üt el egymástól a nemzetek tipikus tudományos gondolkodása és világnézete. Az igazságtartalom egyetemes és változatlan, de a felfogási forma nemzetileg sajátos és történetileg változó. Egy-egy nemzet az igazságok és értékek rendszerének egy-egy oldalát vagy irányát nagyobb hangsúllyal és odaadással képviseli.

A tudománynak a nemzet életében azért van oly jelentős szerepe, mert *az öntudatos felelősséget viseli a kultúra haladásáért:* az ő feladata a nemzet életnyilvánulásainak elméleti ellenőrzése a közösség java és eszménykitűzése szempontjából. A tudomány a nemzet «ismerd meg magad» kötelességének képviselője. Ebből a szempontból *a tudomány, mint ismeret, a nemzet lelkiismerete is,* amely eszményeket tűz elébe, hiányaira és hibáira figyelmezteti, fejlődésének helyes feltételeit megmutatja és megszabja. A tudomány ennél fogva a nemzet első szolgája és szellemi oekónómusa, de téves és utópisztikus eszméinek sugallatával éppígy lehet a nemzet megrontója is.

A tudomány a maga elméleti és gyakorlati eszméivel a nemzet szellemét állandóan tevékenységre ingerli, mozgás-

ban tartja, öntevékenység útján örökösen megújítja. A nemzeti társadalom egymást felváltó nemzedékeinek, amelyek a halhatatlan nemzetet az idő folytonosságában képviselik, a kultúrának szellemi tartalmait mindig elülről, a maguk tevékenységével kell megszerezniök. A szellem művei: tudományos könyvek, szobrok, képek, irodalmi alkotások, jogi kódexek, zenei költemények, épületek stb., magukban véve holt anyagok, amelyek csak annak mondanak valamit, aki megérti őket, tartalmuk szellemébe behatol, életet lehel beléjük. De ezt a megértést minden nemzedéknek a maga fáradtságos szellemi munkájával kell elsajátítania: a tudományos vagy művészi tartalmakat önerején át kell gondolnia, át kell éreznie és élnie. Ez az újraélés, ez a megértő tanulás az a szellemi alap, amelyre állva tud az új nemzedék új s eredeti szellemi tartalmakat alkotni, tudja a kultúrát továbbfejleszteni, így folytatódik és fejlődik tovább *a nemzeti szellem: ez nem kész valami, minden emberöltő újra létrehozza s továbbmunkálódik rajta*. S a tudománynak itt van nagy nemzeti feladata: *a nemzet szellemi erejének tudatos megőrzése és kifejése*. Az igazi tudós az idők tovarobogó árában állva, mélyen át van hatva szellemi munkája nemzeti feladatának és jelentőségének tudatától. Kepler írja a *Harmonices Mundīban*: «Német emberként írtam ezt a művet, német hittel és német lélekkel. Minél szabadabban nyilatkoztathatja ki magát ez a német lélek, annál több hitelre lehet igénye az igazság minden őszinte barátjánál.» Így fonódik bele egy nemzet fiának tudománya a nemzetfölötti egyetemes tudományba: a világkultúrába. Az egyes nemzetek gondolatjárása és a tudományról való felfogása között tipikus árnyalati különbség fedezhető fel. Ez már közvetlenül megnyilvánul nyelvhasználatukban is, amely távol áll a tudatos elméleti állásfoglalástól. A *tudomány* szó részben mást jelent a németeknél, angoloknál és franciáknál. A német *Wissenschaft* a legtágabb jelentésű: minden, akár a természetre, akár a szellemre vonatkozó igazolt ismeretrendszer jelöl a matematikától a filológiáig, a fizikától a címertanig. A tárgyi különbséget már jelzővel fejezi ki: természettudomány (*Naturwissenschaft*) és szellemi tudomány (*Geisteswissenschaft*). Az angol *science* szó

csak természettudományt jelent, akár törvényeket kutat, mint a fizika és kémia, akár leíró logikai célú, mint az állattan vagy növénytan rendszertana, akár fejlődést kutat (geológia, paleontológia). A matematikát a *science* az angol nyelv-érzék szerint nem öleli fel. «A tudomány (*science*) a természeti tünemények s egymáshoz való viszonyaik rendezett ismerete s így rövid műszó a *natural science* számára» (The Encyclopaedia Britannica, 1929., 20. köt., 115. 1.). Ellenben a francia *la science* elsősorban a matematikát és a matematikai természettudományt jelenti. Az *Académie des Sciences*, a *Faculté des Sciences* a természettudományok akadémiájául, egyetemi kara. A szellemi tudományoknak külön jelzőjük van: *sciences morales* (*Académie des Sciences Morales et Politiques*; *Faculté des Lettres*). Ne gondoljuk, hogy mindez a szóhasználat a véletlen műve. Ez híven visszatükrözi a nemzetek hagyományos gondolkodásmódját, a megismerésre és a tudásra vonatkozó sajátos tipikus álláspontját, az emberi ismeretek térképén való tájékozódását, egyszersmind a megismerés értékelését és eszményét is.

2.

A francia tudományos gondolkodás racionalizmusa és abszolútizmusa: Desartes, Laplace, Comte. Az észnek uniformizáló hatalma és a nagy forradalom. A társadalomnak általános elvek, ésszerű gondolatok szerint való formálása. A francia szellem ésszerű világossága tudományban, költészetben és politikában. A francia gondolkodásmód analitikus vonása. Szintézise, mint ideológia; társadalmi utópiákra való hajlamossága. A francia racionalizmus és az Istenfogalom. A merő racionalizmusból kritikai és szkeptikus gondolatjárás következik. A francia stiláris formaérzék: a francia tudomány nem tudja elválasztani a tárgyi-logikai tartalmat az esztétikai érdektől, a stílusnak művészi sugalló erejétől. A tudományos kollektív munka teremtő erejébe vetett hit.

Az nem véletlen, hogy a racionalista francia nemzeti lélek tudományon elsősorban a matematikát s az ezzel kapcsolatos exakt természettudományokat érti. Ebben a szóhasználatban benne rejlik a francia nemzet sajátserű, szellemi habitusa, egész tudományos és filozófiai hagyománya, a racionális ismeret eszményéhez a történet folyamán való szívós ragaszkodása, amely a tudomány nevére elsősorban az ésből levezethető ismereteket tartja méltónak, a Descartes igazság-meghatározásának szellemében: *omne est verum, quod clare et distincte percipio*. Ennek gyökerei a középkori francia skolasztika racionalizmusába nyúlnak. Descartes maga is, aki az újkori francia racionalizmus világosságeszemnyének modellje, csak a francia racionalista nemzeti szellem egyik reprezentatív alakja. Mivel kezdi Descartes nagyhatású gondolatmunkáját? A módszerről szóló értekezéssel. S miben áll gondolkodásának módszere? «Bizonyos rendet követek – mondja – gondolkodásomban, még pedig olyat, hogy a legegyszerűbb és legkönnyebben megismerhető tárgyakon kezdem a vizsgálatot, s csak lassan, fokozatosan haladok a leg-

összetettebbek ismeretéhez, s úgy teszek, hogy még ott is feltételezek bizonyos rendet, ahol természettől az egyik nem következik a másik után».

S mik azok «a legkönnyebben megismerhető tárgyak», amelyekkel a gondolkodást kezdenünk kell? A legelvontabb, az érzéki benyomásoktól elvonatkozó, legáltalánosabb észszerű elvek: a matematika alapvető igazságai. *Minden tudománynak mintája a matematika.* «Azok a hosszú, egészen egyszerű, könnyű okorok, amelyekkel a geometriával foglalkozók szoktak élni, hogy legnehezebb bizonyításaikhoz eljussanak, bennem azt a gondolatot keltették, hogy az emberi ismeret számára hozzáférhető dolgok *mind hasonló rendben* követik egymást; s ha csak mindig arra ügyelünk, hogy valamit igaznak ne fogadjunk el, ami nem az, s hogy a rendet megtartsuk, amely az egyiknek a másikból való lezármaztatására szükséges, akkor *nincs az a távoli igazság, amelyhez végre el nem jutunk, s nincs olyan rejtett, amelyet föl nem fedezünk*». Az észnek ebbe a mindenhatóságába vetett hit az uralkodó hagyomány a francia gondolkodásban. Descartes arról álmodik, hogy az egész fizikai világot apriori bizonyoselvekből le tudja vezetni; Laplace pedig olyan abszolút világformulán töri a fejét, amelyből az egész valóság dedukálható úgy, hogy a szigorú matematikai törvények szerint a jelen állapotból abszolút szükségképpenséggel minden jövő állapot kiszámítható. Ez a Descartes-Laplace-féle racionalisztikus ismereteszmény a főtényező a francia tudományos szellem azon éghajlatának meghatározásában, amelyben az egymást felváltó nemzedékek felnőttek. Descartes a matematikát tette meg minden tudomány mintájává és a világban a matematikai mechanika engedelmes birodalmát látta egészen az organizmusokig, amelyeket gépeknek fog fel; Laplace az egész világfolyamatot egyetlen matematikai formulára iparkodott visszavezetni: ugyanígy a XIX. századnak legnagyobb hatású gondolkodója, Comte, az emberi történet számára kutat hasonló formula után, s olyan törvényszerűséget keres az emberi szellem tényeire is, mint amilyen a fizikai gravitáció törvénye; itt is évényesíteni akarja a *voir pour prévoir* elvét, mint a természettudományokban. Comte

racionalizmusa a történelemből is szociológiát, rendszeres tudományt alkot: *sociologie dynamique*. Csak olyan történelem értékes előtte, amely egyszerű és világos, amely bizonyos rend és módszer szerint fejleszthető ki, amelyben minden esemény elvekből folyik, úgy, ahogy a matematikai axiómákból a corollariumok. Szemében a tudomány csak a tények egyetemes, az egyedit figyelembe nem vevő törvényszerűségeinek megállapítása. Abszolútizmusra törő gondolkodása normatív síkon hasonlóképp megtagadja az egyén jogait: az egyént a humanitásnak tőle szerkesztett vallása a papságnak föltétlen szellemi hatalma alá rendeli. A tudományokat is szigorúan racionális rendszerbe, «hierarchiába», állítja s ezzel is a francia racionalista tudomány stílusának képviselője. A XIX. századi francia ismeretelmélet, akár a racionalizmustól szabadulni nem tudó, de empirizmust hirdető Comte, De Tracy, Taine felfogását vesszük szemügyre, akár a racionalista kritikizmus képviselőinek álláspontját elemezzük, mint Renouvier-jét, Cousinét, Couturat-jét vagy Poincaré-jét, a francia szellem racionalista vonása tárul elénk. A francia racionalizmus a közgazdasági életet is mechanisztikusán fogja fel. A fiziokrata Quesnay *tableau économique*-ja nem egyéb, mint a gazdaságnak az ember minden szellemi szervező munkájától független természetes rendje (*ordre naturel*), amelyből természetszerűen folyik szociálpolitikai elve: *laissez faire . . . le monde va de lui même*. Quetelet, a «nagy számok törvényé»-vel a társadalmi jelenségeket a feltétlen meghatározottság vasláncába bilincseli s így a társadalomtudományt csak az átlagember (*homme moyen*) statisztikájává fokozza le. Az uniformizáló szellem tör elő a francia tudományból, amikor oly élesen hangsúlyozza az utánzás törvényét (Tarde), a milieu befolyását (Taine) s a tömeg pszichológiai egyneműségét (Le Bon).

A francia lélek gondolkodásának világosságszükségletét, a *clare et distincte* okoskodásnak benne rejlő természetes hajlamát sok századon keresztül csak fokozza és tudatossá teszi az iskolai logikai-retorikai oktatás, amelyre századokon át a legnagyobb súlyt veti a francia közoktatás (Eckhardt S.: *A francia szellem*. 1938. 221.). A jezsuita iskolák folytatják

a skolasztikáink szigorú logikai iskoláját. Amikor a janzenista Port-Royal megalakul, első dolga az iskola számára logikát szerkeszteni, *l'art de penser*-t (1662), amelynek alapkövei: Descartes *Discours de la méthode*-ja s Pascal két-értekezése: *De l'Esprit Géométrique* és *De l'Art de Persuader*.

Ez a logizáló-matematizáló szellem különösen jellemző módon tör elő a XVIII. században: ez a francia gondolkodásmód tipikus százada. Ekkor az ész elveinek abszolút uralomra való törekvése, mindennek uniformizálása, a centrálisán megszabott egyformaság a formának ebben a nemzetében az uralkodó. Az elme abszolutizmusa ellenkezni látszik a francia lélek forradalmi hajlamával. Azonban a forradalom is valamely eszmének az ész nevében abszolút hatalomra való eruptív juttatása: a nagy forradalomban is nem az individualizáló *liberté*, hanem az uniformizáló *égalité* diadalmaskodik, éppúgy, mint a XIX. század közepének francia szocialista és kommunista elméleteiben. Ez a racionalista abszolutizmus nyilvánul meg a forradalom matematizáló szellemében, mely az országot a geometer ridegségével szabja föl departement-okra és arrondissement-okra. A matematika racionalista szelleme tör elő a forradalomból, amikor új tér- és időbeosztást, új kalendáriumot, új mértékeket és pénzeket vezet be. A francia racionalizmus a forradalom közepett úgy szereti intézkedéseiben a matematikát, ezt az egyformán szabályozó, mindent egyenlőségeknek alárendelő s egyenletekbe foglaló tudományt, ahogyan a hajdani keleti nagy abszolút monarchák, a fáraók, akiknek a számok és téralakok ismerete kedvelt tudományuk volt. Tocqueville, a nagy forradalomban «általános elméletekhez való vonzódást, törvényeiben racionalista rendszert és exakt szimmetriát» pillant meg; a «valóságos tények megvetését; azt a kívánságot, hogy az egész alkotmányt egyszerre változtassák meg logikai törvények és egyetlen terv szerint, a helyett, hogy megkísérelnék részleteiben való módosítását».

A racionalisztikus gondolkodásmód sajátága, hogy a valósághoz nem szívesen alkalmazkodik, hanem ezt észszerű elvek, általános eszmék (*idées générales*) szerint átalakítani iparkodik, fogalmait és normáit a valóságra rákényszeríti,

miközben ennek egyedi jellegét sehogy sem akarja figyelembe venni: a francia szellem a tarka valóságot és életet egyetemesen, abszolút módon törekszik regulázni. Ilyen módon szabályozza az ész elvei alapján a politikai szervezetet: az állam egésze az alkotmányban és közigazgatásban világosan áttekinthető, mert egyforma s logikus szerkezet. Alapelve a centralizmus, amely a logikus észet képviseli. Richelieu, XIV. Lajos, a két Napóleon éppúgy centralizálja az országot, mint a nagy forradalom vagy a harmadik köztársaság.

A francia szellem alapvonása a *világosság (clareté)*: nem hiába a francia észjárás legjellemzőbb ténye a XVIII. századbeli *felvilágosodási* mozgalom. Az enciklopédistáknak egyik főtörekvése, hogy a tudománynak, az egész kultúrának valamennyi eredményét ésszel átlátható, mindenkitől felfogható, világos fogalmi formákba és rendszerbe öntsék. A logikus világosságra való francia törekvésnek jellemző tanúsága *Stendhal* vallomása: «Je ne vois qu'une régie: être clair. Si je ne suis pas clair, tout mon monde est anéanti». Ennek a sóvárgott *clareténék* a francia klasszikus dráma is egyik megtestesülése. Racine sajátyszerűen francia nemzeti költő: rendező, logikusan egyszerűsítő ész, aki az akkor nemrégien elhunyt Descartes-nak elvét: a *clare et distincte percipere*-t a művészet világába nagy nemzeti visszhang közepett átülteti. Shakespeare az akarat és cselekvés embere, akinek indítékai a tudattalan mélységeiből kiszámíthatatlanul törnek elő. Racine ellenben az ész embere: logikus raisonneur. Szemében nem annyira a jellemeknek belső igazsága, mint inkább a drámának észszerű terve a fontos: a három egység elve, amelyben a *Raison* tükröződik. (L. Bernhard E.: *Die Struktur des französischen Geistes*. Logos. 1912. 92. 1.) Boileau esztétikája, amely másfélszázadon keresztül a francia költészet szabálykódexe, az észet teszi meg minden művészet sarkkövévé:

Aimez donc la Raison. Que toujours vos écrits
Empruntent d'elle seule et leur lustre et leur prix.

(*L'art poétique*. Ch. I.)

A francia elmejárás stílusa az észszerű formák kultusza, az angolé a történeti formátlanság őrzése. London városa mintegy vadon nőtt, vonalait sokáig semmi céltudatos forma-akarát nem tagolta. A magasból nézve olyan, mint egy megmerevedett lávafolyam. Párizsról azonnal világos általános szemléletünk van: rendezett, tervszerű egész. Valaki megjegyezte: «London: aggregátum; Párizs: szisztéma». De hogy Párizs a világos rendszer képét ölthette, ahhoz a francia *raisonnak*. sok-sok utcasort kellett lebontania és történeti kegyeletet sértenie.

A francia szellem nem tűrve sehol homályt, a valóságra az észnek világos fogalmi hálóját borítja. Hogy ezzel sikert érhessen el, a valóságot egyszerű elemekre bontja, a lét és az élet bonyolult és egyedi jelenségeit egyszerű fogalmakra elemzi szét: elsősorban *analitikus szellem*. Ha az elemeknek összerakása útján szintézisre törekszik, ez gyakran a reális elmélet helyett az ideológia formáját ölti, amely nem veszi figyelembe a valóságnak irracionális-történeti mozzanatait. Ez az ahisztorikus szellemi magatartás az eszmék következményeit a végletekig levonhatja vele s a természetes, de lassú történeti evolúció helyett az ész elveit gyorsan és erőszakosan megvalósító revolúcióra hajlamosítja. Az 1791-ik évi nemzetgyűlés büszke arra, hogy az állam épületét alapjaiból «az ész tiszta elvei szerint» szerkeszti újra. A merőben racionalista francia gondolkodásmódnak kérlelhetetlen logikája az elvekkel szemben az életnek s szerves történeti menetének nem akar engedményeket tenni, minden téren átlátszó és szimmetrikus formájú rendszerre törekszik, amely szigorú tervszerűséggel a gazdag egyedi-történeti valóságot a fogalmaknak esztétikai-osztályozó hálójába gyűri. Bernhard E. találóan mutat arra (i. m. 86. 1.), hogy a társadalmi utópiák igazi termőtalaja elsősorban az ideológiára hajlamos francia szellem: a XVI-XVIII. század hús utópiájából 14 esik a franciákra, csak 4 az angolokra s 2 az olaszokra. A jakobinus Baboeuf a mindenki abszolút egyenlőségének eszméjét akarja a valóságba átültetni: a vagyonszövetség uralmát megvalósítani. A XIX. század közepe felé a nagy forradalom racionalista emlékeiből a társadalmi utópiáknak s kommunista

hitágazatoknak dús vegetációja sarjad ki: Fourier kollektivistikus falanszter-rendszere a szerelemtől a háztartásig minden emberi életviszonyt észszerűen akar szabályozni. Cabet racionalizmusa olyan vakmerő, hogy a *Voyage en Icarie* társadalomfilozófiai regényében kieszelt kommunista rendszert meg is akarja az Újvilágban valósítani: híveivel, a *communistes icariens*-nel, Texasban kommunista gyarmatot alapít, amely azonban csakhamar feloszlik; kudarca után a tiszta ész hajtotta következetességgel Nauvoo-ban újra kommunista telepet szervez, innen azonban pár esztendő múlva társai kiűzik. Proudhon a gazdasági kizsákmányolást következetesen végig gondolva, a magántulajdont egyenest lopásnak minősíti (*la propriété c'est le vol*). A tipikus francia gondolkodásmód előtt a szerves történeti fejlődés nem sokat számít: az ész a múlt intézményeit joggal rombolhatja le gyökerestül s a társadalmi-politikai rendet észszerű eszmék szerint szabályozhatja. Még a nyelvet is. Franciaországban van az eszperantónak legnagyobb keleté. Couturat, a jeles matematikus-filozófus, a XX. század elején az idő-nyelv előharcosa.

A francia szellem racionalizmusa tükröződik 1789 óta az államnak az Isten fogalmára vonatkozó álláspontjában is. A nagy forradalom a legfőbb lényt ülteti trónra a merőben észszerű deizmus értelmében. A Bourbonokat elűző második reszpublika afféle köztársasági Isten-fogalmat farag magának az ész nevében. A harmadik köztársaság a liberalizmus szellemében azt hirdeti magáról, hogy egészen semleges és közönyös a pozitív vallások kérdésében. Az iskolába a vallásoktatás helyébe bevezeti a laikus erkölcsstant, amely merőben racionalista, s az erkölcsnek semmiféle isteni szankcióját nem ismeri: a *morale laïque*ban az Isten neve sem fordul elő. Az 1940. évi szörnyű nemzeti megpróbáltatás idején a konzervatív Pétain-kormányzat újra bevezeti az iskolákba az Isten fogalmát. Milyen formában? Szakasztott úgy, ahogy a tipikus francia deizmus racionalizmusa a pozitív történeti vallásoktól függetlenül a Legfőbb Lény eszméjét megszerkesztette. Chevalier közoktatásügyi államtitkár, amikor az iskolából eddig számkivetett Istent a francia iskolákba

újra bevezeti, a tanítókat igazi francia ész szerúséggel ekkép oktatja ki: «Az Isten eszméje, bármit mondjanak is egyesek, nem függ csupán a hittől, vagyis egy pozitív keresztény, zsidó vagy mohamedán vallástól. Gyökerei elsősorban az értelemben vannak. Ezt az eszményt tehát racionális síkon kell kifejteni, minden hitfelekezeti tekintettől függetlenül. Az állam akkor, amikor beiktatja programjába az Isten iránt való kötelességeket s befogadja közoktatásába az Isten eszméjét, nem védelmez egyetlen vallást vagy egyházat sem a másik rovására, hanem csupán, saját érdekében is, elismeri az észnek egyik állandó vívmányát, amelyet az emberi gondolkodás minden időkből az erkölcs egyetlen lehetséges alapjának fogadott el. Az Isten létezésének és a lélek halhatatlanságának tanítása a jövőben racionális igazságoknak fognak tekinteni, amelyeket a közoktatás anyaga is felölel».

A francia szellem racionalizmusával mélyen összefügg *kritikai és szkeptikus* hajlandósága. A racionalizmus elemző szelleme ugyanis mindent: vallást, erkölcsöt, nemzeti tudatot elemekre bont szét, a meglévőnek mint egésznek szerves történeti egységét nem tiszteli, kedvét leli abban, hogy a hagyománnyal szembeszegezi a tiszta észnek logikus következményeit. Mindez a kegyetlen analitikus szellem kifejleszti a lelki struktúrájának szkeptikus hajlamát Montaigne-től kezdve Anatole France-ig. A *Raison* előbb-utóbb mindenre vitriolt önt, ha következetesen kiéli magát. A vallási szkepszis a felvilágosodás kora óta egy nemzet lelkében sem vert oly mély és élményszerű gyökeret, mint a franciáiban: az ész nemcsak épített, hanem rombolt is. Jellemző a francia szellem logikájára, hogy a protestantizmusnak, amely középuton halad a feltétlen katolikus hit és a szabad kritika között, sohasem volt tömeges varázsa a francia lélekre: ez vagy hívő, vagy hitetlen. A kritikai szellem egyébként, amely a tudomány haladásának egyik fő indítéka, a francia szellem fejlődésében mindig nagy szerepet játszik. Külön irodalmi ágazatot is teremt olyan nagy reprezentatív gondolkodókkal, mint Saint - Beuve, Montegut, Renan, Taine, Brunetière, akiket egy nemzet irodalmi kritikusai sem múlnak felül.

Éppen az erős elemző, szkeptikus és kritikus hajlam

biztosít a francia szellem minden racionalista abszolútizmusra való törekvése ellenére a nemzeti léleknek bizonyos mozgalmasságot és drámai feszültséget. A *mozgékony individualizmusnak* egy sajátzerű neme mindig benne lakozott a francia gondolkodásban és közéletben: ez pattantotta ki a nemzeti kultúrának és politikának mélybe fúró problémáit. A francia a világ leggerjedékenyebb, legváltozékonyabb s legradikálisabb népe. A klasszikus racionalizmus és abszolútizmus nemzete, egyben a klasszikus forradalom nemzete: drámai forrású keveréke egyszerre a hierarchiának és az anarchiának, a dogmatikának és a szkepszisnek, örökös feszültségben és ellentétben van önmagával: azért az explozív válságok és megrázkódtató forradalmak népe. Kedvét leli abban, hogy folyton reformáljon, az élet valamennyi terén új rendet teremtsen. A dinamikus, formális változásnak, az újnak varázsa e nemzet politikai radikalizmusának és esztétikai divatalkotásának éppúgy a forrása, mint a tudományok terén élénk és mozgalmas problématudatának.

Az ész formáinak kultuszával, a racionalizmussal mélyen összefügg a francia szakbúvárok és filozófusok rendkívül finom, egyik más nemzetnél sem tapasztalható *stíláris formáérzéke*, művészi módon kikerekített előadásmódja. A francia tudományos gondolkodásmód nem tudja elválasztani a száraz tárgyi-logikai tartalmat az esztétikai-stílusbeli érdektől. A francia gondolkodók a legnagyobb mesterei annak, hogyan kell egy probléma feszültségét a lelkekbe átvinni s a megoldás örömét nemcsak logikailag, hanem esztétikailag is élvezni. Descartes óta tipikusan hajlamosak minden dolog mechanisztikus felfogására, de magát a tudományos gondolkodás- és előadásmód szellemét sohasem mechanizálják el: a gondolatokat megragadó és érdeket keltő művészi architektónikában építik fel. Szeretik a szellemes, csattanós, világos diszpozíciójú, a stílus nemes erejében pompázó, a lényeg jellemző, velős és hatásos módon kifejező szép előadásmódot. Két szélsőbb pólus tartalmi szempontból alig képzelhető, mint az egymással vitába szálló Jaurès és Brunetiére. A franciák azonban egyszerre rajongtak mindkettőért, mert szeretik a nagyszerű előadóművészeket, a szellemnek gladiátorait, a

nyelvnek fülbe és szívbe mászó artistáit, úgy, ahogyan már 'őseik, a gallok. Ezekről már Julius Caesar írja, hogy sok mindent elhisznek, ha valaki szépen tudja nekik elmondani. A franciáknál ősidőktől nagy a gondolatoknak esztétikai sugalló ereje, amely egybeolvad a gondolat tartalom észszerű logikumával. Egyébként a francia tudományosságnak erénye elsősorban nem az anyagnak, a tárgyi részleteknek bősége, az aprómunka, a kicsinyhez való áhítat, hanem a nagyvonalú feldolgozás, az általános eszmékre való vonatkoztatás. *Faire un livre à l'allemande* a franciáknál – mint Bernhard E. megjegyzi (i. m. 95. l.) – annyit jelent, mint tudós, tényanyaggal, merő részletekkel telített könyvet írni.

A franciákra jellemző a tudományos kollektív munka teremtő erejébe vetett hit. Franciaország a szalonok, a boulevard-ok, foyer-k, table d'hôte-ok hazája, amely a társas közöséget mindig nagyra becsüli s életelemének tartja s amelynek történetfilozófiája az emberi történet nagy drámáját lehetőleg kollektív tényezőkből: utánzásból, tömegekből, milieu-ből magyarázza. Ez a társas szellem átsugárzik a tudományos munka természetének felfogására is: az első nagy enciklopédiákat és lexikonokat, mint kollektív tudományos munkákat, a franciák teremtették meg. Kiváló szellemi alkotások csirái a szalonok társalgása közben fogantak meg. A botanikus De Candolle említi emlékiratában, hogy nagy botanikai műve befejező részének megírására a Staël asszony szalonjában folytatott beszélgetés adta meg neki az ösztönzést. A francia tudományosság történetében az *Institut de France* ülései és közleményei döntő jelentőségűek. A francia szellemi életnek kollektív vonását tanúsítja, hogy mátt akkor hatalmas gyűjteményes munkákat publikált, amikor még a többi nemzetek ilyenre nem gondoltak.

3.

Az *angol* tudományos gondolkodásmód empirizmusa és individualizmusa. Az angol nem a nagy elvont elveknek, hanem a *matter of fact*-nek nemzete. Ennek középkori történeti gyökerei. Az angol a nominalistáktól kezdve Bacon-on, Locke-on, Hume-on keresztül Spencserig a metafizikához nem vonzódik, mert szemében csak a tapasztalat az ismeret ér vény biztosítója. Dickens az angolok ténykultuszáról. Az angol és a francia fizika: a mechanikai szemléletes modellek szerepe az angol tudományos gondolkodásmódban. Az egyetemes elvektől, az elvont elméletektől és rendszerektől való tipikus idegenkedés. Az angol tudományos és politikai eljárási empirikus és történeti szellemének párhuzama: az angol büszkén vallja, hogy illogikus s hogy általános elveket sohasem formuláz meg, mert mindig a pillanatnyi helyzethez akar alkalmazkodni. Az angol a múltba visszanező nép, az idő individualizáló elvének nemzete: a racionalista francia a drámai változásnak, az empirikus angol a nyugodt és lassú szerves fejlődésnek kategóriájában gondolkodik. Az idő az igazság anyja. Az angol nem az elmélet, hanem a gyakorlati cselekvés embere: *the man of action*. Ezért utilitarisztikus felfogású az etikában, a politikában s a logikában (pragmatizmus). Az angol empirizmus és individualizmus a szépirodalomban.

Az *angol* gondolkodásnak jellemző vonása a francia szellem racionalizmusával és abszolutizmusával szemben a történet folyamán az empirizmus és az individualizmus: az angol nem a nagy elvont elveknek, hanem a *matter of fact*-nek nemzete. Már a középkorban az angol franciskánusok a nominalizmust juttatják diadalra, amely szerint az egyes, az egyedi az igazi létező s az általános fogalom csak elménk elvonó tevékenységének eredménye, míg a francia skolasztikusok az általánosnak az egyes felett való hatalmát hirdetik, s felülről, az általánosból dedukálják az egyest: a fogalmak általános skémái szabályozzák és stilizálják az egyedi valóságot. Roger Bacon már a XIII. században a tapasztalás jelentőségét hangsúlyozta s a természeti jelenségek

megfigyelését és a rajtuk való kísérletezést követeli S a XVI. század elején Bacon a megismerés igazi forrásának a tapasztalást hirdeti: a jelenségek megfigyeléséből s a kísérletből kell kiindulni, majd fokozatosan, indukció útján előbb alacsonyabb, majd magasabb általánossági fokú tételeket kell módszeresen megállapítani, hogy végre ezektől, mint természeti törvényektől, újra az egyeshez szálljunk alá s olyan találmányokhoz jusunk, amelyek az ember hatalmát a természet fölött biztosítják. Az angol ismeretelmélet és logika az újkorban voltaképp mindig a tapasztalás elemzése. S a tudományok tapasztalati alapjainak kutatási szelleme hatja át pszichológiájukat, etikájukat és társadalomtudományukat is. Bacon, Hobbes, Locke, Hume, Bentham, Mill J. St. és Spencer, az inzuláris filozófiának úgyszólván valamennyi rangos képviselője, az ismeret igazi forrását a tapasztalásban keresi, a legfőbb módszernek az indukciót tartja, a tudás relativitását hirdeti, a megismerésnek pragmatisztikus-utilitarisztikus felfogajlik. Nyíltan és szenvedélyesen sohasem támadják a metafizikát, mint a tapasztalás fölötti racionális ismeretekre való törekvést, de hallgatagon mellőzik, mert nem látják benne a tapasztalás érvénybiztosítékát. Már a középkorban Roger Bacon élesen elválasztja a tekintélyen alapuló hitet, másrészt az észet és a tapasztalást mint ismeretforrást (*per auctoritatem et rationem et experientiam scimus*); Duns Scotus az észet elégtelennek tartja Isten létének bizonyítására (*non potest probari Deum esse vivum*); Occam a hit tételeit nem tartja a bizonyítás elveinek, sem bizonyíthatóknak (*et sic articuli fidei non sunt principia demonstrationis nec conclusionis, nec sunt probabiles*). S az újkor elején az empirizmus szellemében Bacon félti a tudományt az észfölötti tárgyakkal foglalkozó teológiától, mert szerinte «a tudománynak belekeverése a, vallásba hitelenségre, a vallásnak a tudományba keverése képzelgésre vezet». Ezen a metafizikától idegenkedő, pozitívista, sőt agnosztikus úton jár az angol gondolkodás Bacontól Hobbesen és Humeon keresztül egész-en Spencerig. A francia felvilágosodás a vallásnak és a metafizikának angol kritikájából indul ki s fejleszti ki ennek radikális hevületű racionalista formáját.

A nemzeti szellemnek alap jegye, az empirizmus, az angoloknak nemcsak tudományos gondolkodását és filozófiáját hatja át, hanem egész életformáját is. Az angol elméleti-tudományos képzés a legújabb időkig egészen háttérbe szorult a gyakorlati módszer útján a tapasztalásból való tanulás mellett. A jövő orvos elsősorban a klinikán, a jövő ügyvéd egy barrister irodájában, a jövő mérnök műhelyben vagy technikai irodában tanult s csak aztán folytatott esetleg az egyetemen elméleti tanulmányokat. A tények angol kultuszának egész logikai-metodikai szellemét sűríti bele Dickens a *Hard Times* regényének első soraiba, amelyekben egy iskolaigazgató ad utasítást a tanítónak, hogy mit tanítson: «Nos, amit kívánok: a tények. Semmi egyébre se tanítsa ezeket a fiúkat és leányokat, mint tényekre. Csakis tényekre van az életben szükség. Csak ezeket ültesse el a gyermekek lelkébe s minden egyebet gyomláljon, ki belőle. Ön a gondolkodó lények elméjét csakis a tények alapján formálhatja: semmi egyébnek sem vehetik hasznát soha! Ez az az alapelv, amelynek alapján neveltem a gyermekeket. Támaszkodjunk a tényekre, Uram!» Így adja meg didaktikai utasításait hajthatatlan, száraz, parancsoló hangon az angol iskolamester, aki a tanteremben a gyermekek fejecskéit sorbarakott apró edényeknek nézi, amelyek készen várják, hogy szíinig töltsék őket a tények hatalmas pintjeivel. Ennek a tanférfiúnak mindig vonalzó, mérleg és egyszerűen van a zsebében, készen arra, hogy lemérje és kimérje, minden oldalról megtapasztalja az ember és a természet minden porcikáját.

A száraz és unalmas angol tapasztalati szellem alig enged teret az elme felcikázó teremtő intuíciójának, a zseniális meglátásoknak. Az angol tudományos szellemnek szolid, de szürke átlagosságán és közepszerűségén Nietzsche pattogtatja legcsipőbben a torzító szatíra ostorát: «Az angolok – nem bölcselkedő faj: Bacon neve a filozófiai szellem megtámadását jelenti, Hobbes, Hume és Locke a filozófus fogalmának lealacsonyítását és kisebbitését. Hume ellen szállt síkra Kant; Lockeról mondhatta Schelling: *je méprise Locke*; az angolok mechanikai világbutítása elleni küzde-

lebenben megegyezett Hegel és Schopenhauer. Carlyle, ez a zavaros eszű félig színész, félig szónok, jól tudta, mi az angolok nagy fogyatkozása és ezt szenvedélyes gesztusokkal akarta elrejtetni: híján vannak a szellem igazi hatalmának, *az intuíció igazi mélységének*, szóval a filozófiának ... A Darwin-féle tudományos felfedezésekre inkább szűk látókör, bizonyos szárazság és gondos szorgalom, röviden: valami angolos diszponál. Azt se feledjük el, hogy az angolok roppant közepszerűsége egy ízben már óriási nyomást gyakorolt az európai szellemre: mert kétségtelen, hogy angol eredetű mindaz, amit „modern eszméknek, vagy „a tizenyolcadik század eszméinek, sőt „francia eszméknek” is neveznek, – vagyis mindaz, ami ellen a német szellem mély-séges undorral szállt síkra. A franciák csupán majmolói és színészei voltak ez eszméknek, egyúttal legderekbabb harcosai és – sajnos – első nagy áldozatai is: a „modern eszmék” átkos angломániája végül annyira felhígította és lesóványította az *âme française*-t, hogy tizenhatodik és tizenhetedik századbeli mély, szenvedélyes erejére, alkotó előkelőségére ma hitetlen fejcsoválással emlékezünk. Mégis szilárdan fenn kell tartanunk és minden látszat ellenére meg kell védenünk a történeti méltányosságnak ezt a megállapítását: az európai *noblesse* – az érzés, izlés, erkölcs nemessége, ezt a kifejezést legmagasabb értelmezéseiben véve – Franciaország műve és legsajátságosabb alkotása, az európai parasztság, a modern eszmék plebejizmusa pedig – Angliáé.» (*Jenseits von Gut und Böse*. 252., 253. pontok.)

Az angol tudományos gondolkodást mindig annyira áthatja az empirisztikus szellem, a tények kultusza, hogy sokszor elmosódik a filozófia és a szaktudomány határa: az empirikus szaktudományt is filozófiának nézik. A fizikát a legújabb időkig «természetfilozófiának» hívják; nemcsak Newton nevezi így korszakot alkotó fizikai művét még 1687-ben (*Naturalis philosophiae principia mathematica*), hanem Thomson W. (Baron Kelvin) is 1867-ben *Natural Philosophy* címen írja fizikáját s a glasgowi egyetemen 53 éven át a *natural philosophy* tanszékén ül. Az angolok a természettudomány empirikus területein: fizikában, kémiá-

ban, biológiában s fiziológiában sokszor vezetőszerpet játszanak (Gilbert, Harvey, Newton, Boyle, Priestley, Joule, Faraday, Lyell, Darwin, Maxwell stb.)

Különösen kíválnak akkor, ha az egyesnek, az egyedinek, a konkrétumnak megfigyelése és leírása, a tények gyűjtése és összehasonlítása forog szóban. Ha a tudomány tárgya elvont jellegű, ezt is mindjárt szemléletes és tapasztalati formában iparkodnak elgondolni, az absztrakt fogalmakat is visszaempirizálják, pl. a fizikában valamely *modell* szerkesztése által. Duhem Pierre egyenest ebben pillantja meg az angol és a francia fizikai tudományos gondolkodás legjellemzőbb különbségét (*La théorie physique, son objet et sa structure*, 1907. IV. fejr. 5. §.). Ezt az ő nyomán itt tüzetesen ismertetem.

Van két elektromos testünk: kölcsönös vonzásuk, ill. taszításuk elméletét kell megszerkesztenünk. A francia vagy a német fizikus, pl. egy Poisson vagy egy Gauss, e testeknek külső környezetébe belegondolja azt az absztrakciót, melyet mint anyagi pontot jelöl, azzal a másik absztrakcióval együtt, amelyet elektromos töltésnek nevez; de még egy harmadik absztrakciót is alkalmaz, az erőt, amelynek az anyagi pont alá van vetve. Olyan formulákat szerkeszt, amelyek ezen erő mennyiségének és irányának meghatározását az anyagi pont bármely helyzete számára lehetővé teszik. Ezekből a formulákból a következményeknek egész sorát vezet le. Kimutatja pl., hogy a tér minden egyes pontján az erő számára a tangensek iránya bizonyos vonalon, az erővonalon van; hogy minden erővonal bizonyos felületekre, az egyenlő potenciálú felületekre, merőleges stb. így szerkeszti meg a francia vagy német fizikus két elektromos test kölcsönös hatásának törvényeit. Az elektrosztatikának ez az egész elmélete olyan elvont fogalmak és általános tételek csoportosítása, amelyek a geometriának és az algebrának világos és pontos nyelvén vannak formulázva és a szigorú logika szabályai szerint egymással összekapcsolva. Mindez a francia fizikus értelmét, a világosság, rend és egyszerűség iránt való érzékét egészen kielégíti.

Másképp tükröződik az egész probléma az angol fizikus

lelkében. Az anyagi pontnak, erőnek, erővonalnak, egyenlő potenciálú felületeknek elvont fogalmi sehogysém elégítik ki azt a szükségletét, hogy konkrét, anyagi, látható és fogható dolgokat gondoljon el. Az angol fizikus akkor nyugszik meg, ha az elvont gondolatokat konkrét formákba öltözve látja. A francia vagy német fizikus a térben, mely két vezető egymástól elválaszt, elvont erővonalakat gondol, amelyeknek sem vastagságuk, sem reális létük nincsen. Az angol fizikus úgy fog a dologhoz, hogy ezeket a vonalakat materializálja, egy csőnek méreteiben megvastagítja, amelyet vulkanizált kaucsukból állít elő. Ideális erővonalak csoportja helyébe, amelyeket csak az értelem fog fel, rugalmas szalagcsomót feszít ki, melyek láthatók és tapinthatók s két végükkel a két vezető felületéhez vannak erősítve, úgy hogy meg-rövidülhetnek s egyidejűleg megvastagodhatnak. Ha a két vezető egymáshoz közeledik, a kísérletező látja, hogyan húzzák őket az elasztikus szalagok, látja, hogyan húzódik össze s duzzad meg a szalagok mindegyike. Ilyen szerkezetű az elektrosztatikus hatásoknak Faradaytól kigondolt híres modellje, amelyet Maxwell s az egész angol fizikai iskola mint a lángelme művét csodálja. Angol fizikai tanulmányokban állandóan ilyen mechanikai modellekre bukkanunk, amelyek többé-kevésbé durva analógiák útján az elméleti tulajdonságokat megvilágítják.

Hasonló mechanikai modellek használata – folytatja Duhem – a francia fizikusnak egyáltalán nem könnyíti meg az elméletbe való belátást. Ellenkezőleg: gyakran fölösleges erő kifejtést kíván tőle, hogy a néha nagyon is bonyolult angol készüléknek funkcióját megértse s azokat az analógiákat megismerje, melyek a készülék sajátosságai és az elmélet tételei között vannak s amelyeket az előbbiek megvilágítani hivatottak. Ez az elmefeszítés sokszor jóval nagyobb, mint az, amelyre a francia fizikusnak szüksége van ahhoz, hogy az elvont elméletet, amelyet a modell megtestesíteni akar, a maga tisztaságában megértse. Viszont az angol a modellek alkalmazását a fizikában annyira szükségesnek tartja, hogy a modell látása összekeveredik nála magával az elméletnek értelmével.

Az angol fizikusoknak az empirikusan szemléltető modellhez való ragaszkodását elvileg kifejti nagy bűváruk, Thomson W. (Kelvin) egy félszázaddal ezelőtt a molekuláris dinamikáról tartott előadásában (Duhem i. m.). «Céлом – mondja Thomson – megmutatni, hogyan kell a fizikai jelenségek valamennyi kategóriájában, bármilyen természetűek is ezek, olyan mechanikus modellt szerkesztenünk, mely a kívánt feltételeknek megfelel. Ha a szilárd testek rugalmasságának tüneténeit vizsgáljuk, szükségét érezzük annak, hogy e tüneténeket modelltől elképzeljük. Ha pedig a fényrezgéseket kutatjuk, szükségünk van azoknak a hatásoknak modelljére, amelyek ezekben a jelenségekben nyilvánulnak. Ennek a kérdésnek: vajjon értjük-e az illető fizikai problémát vagy sem, igazi értelme a következő: vajjon tudunk-e megfelelő mechanikai modellt szerkeszteni? Rendkívüli csodálatot érzek az elektromágneses indukciónak azon mechanikai modellje iránt, amelyet Maxwellnek köszönhetünk: olyan modellt szerkesztett, mely mindazt a bámulatos hatást, amelyet az elektromosság indukált áramok stb. útján gyakorol, szemléltetővé tudja tenni. Az ilyen mechanikai modell kétségkívül nagyon tanulságos s határozott lépés az elektro-mágnesességnek mechanikai elmélete felé». «Sohasem vagyok elégedett – mondja Thomson más helyen (*Lectures on molecular Dynamics*. 1884. 270. 1. idézi Duhem.) – addig, amíg arról a tárgyról, amelyet vizsgálok, mechanikai modellt nem tudok szerkeszteni. Ha tudok, értem a dolgot; ha nem tudok, nem értem. Ezért nem tudom megérteni az elektromágneses fényelméletet. Szilárdan hiszek azonban benne. Ha az elektromosságot, a mágnesességet és a fényt megértjük, akkor felismerjük, hogy egy egésznek részei. Én azonban a fényt legjobb lehetőség szerint óhajtom megérteni olyan dolgok bevezetése nélkül, amelyeket kevésbé értek. Ezért ragaszkodom a tiszta dinamikához. A tiszta dinamikában tudok modellt találni, az elektromágnesesség számára azonban nem.» E szerint az angol fizikus számára egy fizikai tünetényt érteni annyit jelent, mint olyan modellt szerkeszteni, amely ezt a tünetényt utánozza. Az anyagi dolgok természetének felfogása abban áll, hogy egy mechanizmust

állítunk elő, amelynek játéka a testek tulajdonságait ábrázolja s utánozza. Ez a fizikai tudományos szellem nem törődik általános elvekkel vagy logikai követelményekkel; modelljét nem törekszik filozófiai-kozmológiai rendszerből levezetni vagy ezzel összhangba hozni; csakis az elvont törvényeknek látható és fogható empirikus szemléltetése érdekli, miközben modelljét szerkeszti. Ezért írja a descartesi elvi hagyományok szellemében a francia Poincaré: «Ha egy francia először olvassa Maxwell művét, csodálatába a nemtetszés, sőt gyakran a bizalmatlanság érzelme is vegyül... Az angol tudós nem törekszik arra, hogy egységes, jól rendezett és végleges épületet emeljen, sőt inkább úgy tetszik, mintha ideiglenes és össze nem függő konstrukciók sorát akarná adni, amelyek összekapcsolása nehéz, sőt néha lehetetlen.»

Az angol tudományos gondolkodásmódnak tipikus vonása az elvont elméletektől, egyetemes elvektől és skémáktól való idegenkedés. A gondolatoknak elvszerű stílusban kiépített architektonikáját, hatalmas elvont eszmekonstrukciókat az angol tudományosságban kevésbé találunk, ezekről eleve félnek s nem sokra becsülik. Az angol szellem legnagyobb

tudományos tettei nem a szoros, zárt összefüggésben kiépített rendszerek, hanem a divinatórius módon, ösztönösen, módszeres tervszerűség nélkül végbevitt felfedezések. Helmholtz Faradaynak nagyjelentőségű felfedezéseit, Boltzmann Maxwellnek a mágnesességre vonatkozó formuláit elsősorban az ösztönös kutatóérzéknek s nem a tudatosan és módszeresen építő észmunkának tulajdonítja.

Ugyanez a tényekhez tapadó empirizmus, a dolgokhoz és helyzetekhez rugalmasan alkalmazkodó, egyetemes elvektől nem zavart individualizmus, a gondolkodásnak és életnek szabad ritmusa és decentralizációja jellemzi a mindenkori angol politikát is. Az angol tudományos gondolkodásnak és az angol politikai elme járásnak mélyebb alapja ugyanaz a sajátos szellemi struktúra. Nem elvek, nem valami elmélet lebeg az angol államférfiak előtt s irányítja cselekvésüket a történet tanúsága szerint, mint a racionalista s ezért mindent centralizáló franciákét, hanem a helyzet pillanatnyi

követelménye, a gyakorlati szükség és a történeti hagyomány. Az angol politikának sohasem merev teóriákon s elveken való nyargalás a legfőbb indítéka, hanem a kiegyezésnek, a kompromisszumnak «bölcs szelleme.» Az angol politikai, társadalmi és gyarmati sikereit részben annak köszöni, hogy nem voltak politikai dogmái, általánosan kötelező eszméi: mindig engedett a természetes növésnek-fejlődésnek, lelke együtt rezgett a dolgok és események egyedi ritmusával és sokféleségével. Klasszikusan jellemezte az angol politikának hagyományos és tipikus szellemét Chamberlain Austen a Nemzetek Szövetsége előtt 1925-ben, amikor a genfi jegyzőkönyv aláírását megtagadta, mert az elvi megkötöttség ellenkeznek nemzete politikai szellemével (*Record of the sixth Assembly of the League of Nations. Fifth Plenary Meeting. Sept. 10th, 1925. L. Az államférfi* c. munkámat. 1933. II. 236.). Mintha csak az angol tudományos gondolkodásmódot is jellemezné Chamberlain A., amikor mint empirikus-gyakorlati angol, beleszúr a Nemzetek Szövetségének Achilles-sarkába: nem lehet a földgolyóbis valamennyi népét *elvek* alapján racionalista módon uniformizálni.

«Mi itt – mondja Chamberlain – sokféle nemzetet képviselünk, amelyek az egész világon szétszórva és minden fajhoz, minden éghajlathoz, minden hithez tartoznak, minden lehető különféleségével a politikai berendezéseknek, társadalmi sajátosságoknak, hazai jognak és történetnek. Olyan eszközt teremteni, pontosan minden részletében, logikusan minden irányban, amelynek feladata a nemzetek annyira különböző konglomerációjának sokféle ügyét intézni, logikai szabatossggal és úgy, hogy minden lehető esetet előre lásunk s róla előre gondolkodjunk: ez felülmúlja azt az észet, amellyel az emberiség meg van áldva. Nem olyasmi lenne ez, mintha egy mozgékony, de ideális szellemű szabó arra vállalkoznék, hogy ennek a nagy gyülekezetnek minden személyére ugyanazt a ruhát szabja?... A mi tartózkodó álláspontunk talán az *angolszász szellem* sajátosságainak következménye. A *latin szellem* számára természetes, hogy először elvont elveket formulázzon, egyetemes szabályokat állapítson meg s csak aztán induljon el a konkrét esetekre való

alkalmazás útján. A mi angol történetünknek egészen más szelleme volt, s kikerülhetetlenül rányomta a maga bélyegét a közügyekről való gondolkodásunkra. *Mi szeretjük az általánosat elkerülni, mi félünk ezektől a végsőig levont logikai következményektől, mert úgy, ahogy az emberi természet meg van alkotva, a logika igazában csak kis szerepet játszik mindennapi életünkben.* Valamely nagy problémával szemben valóban ritkán vezet bennünket olyan filozófusnak vagy hisztorikusnak világos logikája, aki, távol a mindennapi élet zajától, szobájának csendjében dolgozik. Szabad-e Önöket egy pillanatra felhívnom, hogy hazám történetére csak futó pillantást vessenek? Kétszázötven esztendő óta nem volt forradalmi nyugtalanságunk. Óriási változások mentek végbe ezen idő alatt életünk minden irányában. *De soha egy pillanatra sem formuláztunk meg nagy általános alapelveket logikai szabotossággal.* Ellenkezőleg: majdnem minden életbevágó döntésünk *logikátlan (illogical)* volt, s éppen ezért annál alkalmasabb arra, hogy az ellentétes érdekeket kiegyenlítse, a közép-utat megtalálja s fokozatos eszközök útján a kívánt célhoz vezessen. A brit birodalom államférfiainak gyülekezetében nem egyszer vettük fontolóra, vajjon nem törekedhettünk volna-e, nem kellett volna-e törekednünk arra, hogy a brit birodalom alkotmányát világosan, mint a fehéret a feketén» megállapítsuk, nem úgy, ahogy meg van írva, hanem ahogy ma a gyakorlatban él: és mégis, minden egyes alkalommal a különböző kormányok képviselői egyhangúan úgy döntöttek, hogy egységünk és egyetértésünk titka abban a rendkívüli rugalmasságban rejlik, amelyet számunkra *a logikában és a szabatos definícióban való hiányunk tesz lehetővé (our want of logic and our want of precise definition).* A mi gyakorlatunk mindig az volt, hogy az egyetemes elvekre vonatkozó tág nyilatkozatokat kerüljük, ellenálljunk annak a kísértésnek, hogy pontosan definiáljuk, mi a teendő s hogyan kell eljárni minden lehető esetben, mert mi jól tudjuk, hogy ha előre gondoskodunk is minden egyes esetről, amelyet előre láthatunk, mégis a valóban bekövetkező esemény nem felelne meg a pontos részletekben előrelátott esetek valamelyikének. *Mi mindig az egyes esettől emelkedtünk az általánoshoz, a helyett,*

hogy az általánostól jutottunk volna az egyeshez. Nem valami logikai rendszerből, mely általános tételekből áll, nőtt ki a mi szabadságunk, jogunk és biztonságunk, hanem a kiegyezésnek bölcs szelleméből (*the wise spirit of compromise*), amely a válságos pillanatokban az összes brit pártokat áthatotta és óvatos koncentrációjából azokra a *közvetlen problémákra*, amelyek pillanatnyilag megoldást követeltek.»

Chamberlain Austennek ez a klasszikus beszéde nemcsak *politica anglica*, hanem *scientia anglica in nuce* is. Az egyetemes elvont elvektől való tartózkodás, az egyedi tényekhez való rugalmas alkalmazkodás, az empirizmus és az individualizmus nemcsak az angol politikai művészetnek, hanem az angol tudományos észjárásnak is alap jelleme, de egyben sikereinek kulcsa. Ennek az angol szellemnek, mely az egész brit kultúrát áthatja, megvannak a maga *történeti és pszichológiai gyökerei*.

Az angol a hagyományoknak a *múltba visszanéző* népe, az időnek, ennek a nagy individualizáló elvnek a nemzete: költészetében nem hiába uralkodik az epika, tudományosságában pedig a história. A haladás népe, de nem a drámai változásé, amelyet a racionalista francia szeret, hanem a nyugodt és lassú szerves fejlődésé. Az angol szellem még a természettudományokban is a fokozatos fejlődés kategóriáját alkalmazza. A francia Cuvier a Föld különböző korszakainak rétegeibe eltemetett állat- és növényélet különféleségének okát abban találja meg, hogy a Földön ismételten roppant természeti forradalmak, katasztrófák, kataklizmusok pusztították el a növény- és állatvilágot s ezek így temetődtek bele a rétegekbe s kövesültek meg. Az újabb és újabb katasztrófa mindig más és más állat- és növényvilágot talált a Földön, innen érthető a kövületek különbözősége a geológiai rétegekben. Ezzel az izgalmas és forradalmi szellemű francia elmélettel szemben mit tanít a történeti elvű, nyugodt angol Lyell és Darwin? A Földnek kérge fokozatosan alakult ki s az élőlények hierarchiája is hosszú történeti evolúció eredménye. S mi ennek a fejlődésnek a létért való küzdelem közepett a főmotívuma? A természet feltételeihez való fokozatos alkalmazkodás: az az élőlény marad fenn, az a faj

gyűri le a többi, amelyik legjobban alkalmazkodik az élet valóságához. Mintha csak az angol politikai s gazdasági fejlődésnek alap gondolata lenne ebben az evolúciós elméletben az állatfajok hatalmas kolosszusára rávetítve! Az alkalmazkodásnak békés eszköze az emberi társadalomban a kereskedelem, a politikai életben a kompromisszum: mindkettő az angol nemzet sajátos tulajdonsága. A lassú fejlődés rétegszerűen rakja le egymásután a különböző angol politikai formákat: Anglia ma is monarchia, de a király csak örökös köztársasági elnök; arisztokrácia, mert a vezető politikusok jórésze lord vagy lorddá lesz, és mégis demokrácia, mert a nép szavazata dönt. Minden új formát fokozatosan felszív az angol politikai szervezet s ezeket forradalmi katasztrófa nélkül egyensúlyban is tartja, mert organikus és nem mechanikus, nem hirtelen, külső lökések útján halad előre. Az angol élet a rétegszerű történeti fejlődés útját járja s nem a kataklizmuskét, akár a liberális, akár a konzervatív, akár a szocialista párt jut uralomra. Az angol államférfi bármely pártkeretben a rugalmas alkalmazkodás, a helyzethez mértén individualizálni tudó valóságérzék képviselője.

Az elvektől való aggodalmas tartózkodásnak a történeti gyökéren kívül másik pszichológiai forrása is van az angol szellemben: az angol minden téren a gyakorlati cselekvésnek embere: *the man of action*. Ez pedig a valóságra koncentrálódik, a tárgyokban s nem ezek elvont fogalmaiban gondolkodik. Az angol ezért is született empirista: nem áll a fogalmi távolság hűvös logikai pátoaszával messze a valóságtól, mint a racionalista francia/a maga eszme-szkémaival, hanem mindent közvetlenül tapasztalni akar, cselekvőkészsége benső viszonyba iparkodik lépni magukkal a dolgokkal, hogy ezek ellenállását legyőzhesse, fölöttük uralkodhassak. Ezért semleges az elvont elméletekkel szemben: a dolgokból mint a pillanat mesterét csak az érdekli, amit rögtön gyakorlatilag a cselekvésbe átvihet. Nem a cselekvést rendel alá a gondolatnak, hanem fordítva: a gondolatot a cselekvésnek. Cselekvésében ezért alogikus. Sidney Low egyenesen kijelenti, hogy «mi angolok büszkék vagyunk arra, hogy

logikátlan nép vagyunk.» Az angol ugyanis nem a racionális gondolat egyenes útján halad, hanem az élet ráncait közvetlenül követi, az élet törvényei pedig kiszámíthatatlanok. Ez a szellem tükröződik filozófiájukban is: a legnagyobb angol gondolkodók mind empiristák, másfelől pragmatisták: az elméleti gondolkodást csak a cselekvés eszközének nézik. A modern *pragmatizmus*, amely az igazságnak érvényét cselekvőértékétől, hatóerejétől (*power to work*) teszi függővé, nem véletlenül angol és amerikai elmélet.

A cselekvés emberének lelki készsége és magatartása ugyanis természeténél fogva *utilitarisztikus* irányú. Ösztönyszerűen csak arra koncentrálna magát, hogy gondolkodása és cselekvése gyümölcsöt hozzon, hasznos legyen, hatalmát és vagyonát kiterjessze. A gazdasági-hasznossági értékírany alapvető vonása az angol szellemnek. Gyakorlati érzéke a gondolatot, az elvet csak akkor tiszteli s veszi figyelembe, ha a hasznos cselekvésben erősíti és segíti. Ez a szellem, ha az elmélet fokán öntudatosává válik, verődik ki az angol *erkölcsfilozófiájának tipikusan utilitarisztikus álláspontjában*: Bacon, Locke, Hume, Spencer mind következetesen a jólét-morál hívei, még pedig az utilitarista egoizmuséi, kivéve néhány gondolkodót, mint Cumberlandet és Shaftesburyt, akik a közérdeket az egyéni érdek fölé helyezik s az autonóm erkölcs teoretikusai. Bentham «a legtöbb ember legnagyobb boldogsága» elvét arra használja fel, hogy a szokványos angol utilitarizmust szocializálja. Az angol *állam- és társadalomelméleteknek* is főindítéka az individualizmus haszonmorálja. Hobbes államkeletkezési elméletében a különélő emberek a *bellum omnium contra omnes* állapotának azért vetnek véget s mondanak le egyéni velükszületett jogaikról, hogy végre békében jól éljenek. Az angol ú. n. klasszikus közgazdaságtant is a merő individualizmus szelleme hatja át: Smith A., Malthus és Ricardo az egyes gazdálkodó alany saját hasznára, mint sarkköre, emelik elméletük épületét. Szociológiai szempontból nem érdektelen, hogy az angol társadalmi és gazdasági teoretikusok többnyire a gyakorlat emberei voltak: politikusok, orvosok, kereskedők, mérnökök, ügyvédek, akik egyben gazdálkodtak, keresked-

tek is, és így gazdasági tevékenységük pszichológiai és etikai rugóit kutatták. Innen érthető részben elméleteiknek utilitarisztikus jellege: hajlamosak voltak arra, hogy a morálban is szubtilisabb üzletet lássanak s az üzletet morállá emeljék és finomítsák.

A merev elvektől való mentesség, a valósághoz való ragaszkodás, a reális érzék, az empirizmus és az individualizmus nemcsak az angol tudományos és közéleti szellemnek jellemző jegye, hanem ugyanennek a lelki struktúrának vonaljai áthúzódnak az *angol szépirodalomba* is. A francia klasszikus dráma a maga három egység-elvével a racionalizmust képviseli; a shakespeare-i drámában az életből vett szabad ritmika lüktet; a cselekvés belső pszichológiai igazsága elvektől meg nem kötve jelentkezik. Racine és Shakespeare nemzetük észjárását és világnézetét is tükrözik. A racionalista Voltaire Shakespeare-t «barbárnak» és «stílusnélkülinek» bélyegzi. Taine Carlyle stílusával nincs kibékülve. A francia Duhem ugyanazt a tények leírásához tapadó empirikus részletességet és rendszertelenséget veti szemére az angol regénynek, még Dickensnek is, mint az angol tudományos gondolkodásnak. Ha egy francia valamely klasszikus angol regényt olvas, csodálkozik a leírások hosszúságán és aprólékosságán. Kíváncsiságát eleinte a tárgy festői természete ingerli, de csakhamar az egész áttekinthetlenné szürkül előtte. A sokféle halmozott kép egymást zavarja. Mire a francia olvasó a leírás negyedével készen van, már az elejét elfelejti. Megriad a sok konkrét dolog felsorolásától: ezek mint valami kínzó álmoképek vonulnak el előtte. Mélyebb, de kevésbé tágas szelleme egy Loti leírása után vágyik, aki három sorban egy egész táj lelkét kivonni s szemléletesen ábrázolni tudja. Az angolnak nincsen ilyen kívánsága. Mindazok a látható s fogható dolgok, amiket honfitársa a legnagyobb pontossággal leír, lelkét a maguk összességében megragadja; minden különösebb erőfeszítés nélkül, mindent a maga jellemző aprólékosságával a maga helyén fog fel. Elragadó képet lát ott, ahol a francia csak nyomasztó káoszt pillant meg.

4.

A német szellemi alkat bonyolultsága és polytypizmusa. Nietzsche a germán gényű sokrétűségéről. A német szellemi struktúra nyitott, örökösen fejlődő, meglepően dinamikus, kiegyenlített és befejezetlen vonása. A *Volk der Denker und Dichter*. Az ellentétek kiegyenlítésére, a magasabb egységre, elvi szintézisre való ösztönös és tudatos törekvés. Az ellentétek nem rekesztik ki egymást, mint a racionalista francia lélekben, hanem a német lélek mélyén egybetartoznak. Az angol a pozitív tények tézisének, a francia az ész nevében ágaskodó anti-tézisnek, a német a kettő szintézisének nemzete. Metafizikai alapelve Cusanustól kezdve Leibniz, Kanton, Schelling és Hegel át máig a *coincidentia oppositorum*, az ellentétek egybeesése. A német szellemi szerkezet magja a voluntarizmus, mely a hatásban, az akarásban, a cselekvésben érzi a világ legbensőbb lényegét a nagy német misztikusoktól Leibniz monadológiáján, Kantnak a gyakorlati ész primátusát hirdető etikáján. Fichte idealizmusán, Schopenhauer akarátfilozófiáján s Nietzsche *Wille zur Macht*-jén keresztül Wundt metafizikájáig s a nemzeti szocializmus dinamikus világ-felfogásáig. A német lélek vérbeli metafizikus: az Abszolútum után sóvárog. A világ organikus és nem mechanikus felfogása. A germán individualizmus és historizmus.

A francia szellem, a típus bizonyos korlátai között, viszonylag szilárd vonásokkal jellemezhető a racionalizmus és az abszolutizmus, az angol szellem pedig az empirizmus és individualizmus által. A *német szellem struktúrája* azonban, amely világfelfogásában és tudományosságában is tipikusan tükröződik, sokkal nehezebben szorítható aránylag egyszerű és egységes formulába. Itt, úgy látszik, csődöt mond mind időben, mind térben a monotypusra való törekvés: itt a szellemnek sokkalta nagyobb bonyolultsága, az ellentétes vonások gazdagabb komplexitása tárul elénk; az itt logikai hálóját általánosan jellemző vonásokra kidobó elme sokszor kénytelen megelégedni a polytypizmussal. A lélekbe biztos

szemmel látó Nietzsche, amikor több, mint egy félszázaddal ezelőtt a német lelken kegyetlen, de együttérző viviszekcióit végez, a germán géniusz bonyolultságának és sokformájúságának jellemzésére ilyen plasztikus szavakat talál: «A német lélek mindenekelőtt sokrétű, különböző eredetű, inkább össze- és egymásra rakott, semmint igazán felépített; ez származásából következik. Mint a fajok legszörnyűbb keveredéséből és kavarásiából támadt nép, talán az árjaelőtti elem túlsúlyával, mint „a középnek népe minden értelemben, a németek megfoghatatlanabbak, terjedelmesebbek, ellentmondóbbak, megismerhetlenebbek, kiszámíthatatlanabbak, meglepőbbek, sőt félelmetesebbek, mint más népek önmaguk előtt: kisiklanak a definíció alól s már ezzel is kétségbeejtik a franciákat. A németeket éppen az jellemzi, hogy náluk ez a kérdés: „mi a német?” sohasem hal ki... A német lélekben vannak folyosók és összekötő folyosók, vannak benne barlangok, rejtékhelyek, várbörtönök; a német ismeri a zürzavarhoz vezető árutakat. S amint minden dolog szereti a maga hasonlóságát, a német is szereti a felhőket és mindent, ami homályos, keletkező, derengő, nyirkos és elfátyolozott; a bizonytalant, kialakulatlant, eltolódót, a mindenfajta növekvőt mélynek érzi. A német maga nincs, csak *lesz*, „fejlődik”. A „fejlődés” ezért a tulajdonképpeni német lelet és szerencsedobás a filozófiai formulák nagy birodalmában. A külöldriek ámulva és vonzódva állnak a rejtvények előtt, amelyeket nekik a német lélek mélyének ellentmondó természete ad fel: ezeket Hegel rendszerbe szedte és Wagner Richard végül még meg is zenésítette» (*Jenseits von Gut und Böse*. 244. pont.). Nietzsche a német lélek sokrétűségének és mérhetetlen fejlődési lehetőségének szimbólumát Wagner zenéjében, a *Mesterdalnokok* nyitányában pillantja meg: «Van benne valami német módra sokszerű, alakatlan és kimeríthetetlen; a léleknek bizonyos német hatalmassága és túlbősége, amely nem fél a hanyatlás fufangjai alá rejtőzködni, sőt talán csak ott érzi magát legjobban; igazi hamisítatlan ismertetőjele a német léleknek, amely egyszerre fiatal és régi, túlérrett és még gazdag jövővel telített. Az ilyen zene fejezi ki legjobban, amit a németekről gondolok: tegnapelőtről valók

és holnaputánról, – *még nincs mai napjuk.*» (U. o. 240. Reichard P. ford.)

A német szellemnek ez a kiegyenlítetlensége, folytonos befejezetlensége, lelki szerkezetének nem zárt, hanem mindig nyitott, örökösen fejlődő volta éppen a tipikus vonása. «Két lélek lakozik, ah! keblemben»: a költő e vallomásából önkénytelenül tör fel a német szellem bicephalismusa. Megvan benne az abszolutizmus és az individualizmus, az ész odaadó tisztelete s a tapasztalt tények iránt való loyaltitás; racionalista is, *meg* empirista is; a szabadságot *úgy követeli*, mint a rendet és a törvényt; hol az én-ből vezet le a világot, hol a világból az én-t, szellemmel hatja át a tárgyat és megtárgyasítja a szellemet; majd az absztraktumból vezet le a konkrétumot, majd a konkrétumból az absztraktumot; hol az abszolutumból bonyolítja ki a relativumot, hol a relativumból az abszolútumot. A németeknek *Volk der Denker*-e, a lelket folyton feszítő problématudatnak, a gondolkodásnak, a tudománynak és a filozófiának népévé kellett válniok, mert eszükben a világról és a létről ellentétes felfogások, szívéjükben az életről és az értékekről ellentmondó ideálok élnek. Az ellentétek kiegyenlítését, magasabb egységbe és egészbe foglalását, a felsőbb elvi szintézist érezték mindig ösztönösen és tudatosan feladatuknak. Elme járásuk tipikus formulája nem a racionalista franciának ‚vagy-vagy’-a, hanem a tételek egyesítése, mert az irracionális mélységébe lenyúló létérzésük szerint az ellentétek a világban nem rekesztik ki egymást, hanem mélyen összetartoznak. Ezért a mindig logikát kergető, világosan gondolkodó francia előtt az ellentéteknek német szintézise homályosnak, zavarosnak és gyanúsnak tűnik fel: a racionális éleselmjűség nem tudja értékelnit az irracionálisban gyökerező mélyelmjűséget. Az angol a pozitív tények tézisének népe, a francia az ész nevében ágaskodó antitézisé, a német pedig a kettő szintézisének nemzete, amely mindig kiegyenlítést keres az észokok és a tény okok, az általános és az egyedi, a mechanikus és az organikus között.

Mindjárt az első eredeti német gondolkodó, Nicolaus Cusanus, a XV. században metafizikája alapelvevé az ellen-

tétek egységét, a *coincidentia oppositorum*-ot avatja: Isten minden létnek, tehát minden ellentétnek is fölötte áll: minden ellentét abszolút egysége (*complicatio omnium etiam contradictoriorum*); Isten a legnagyobb is, meg a legkisebb is, abszolút maximum és abszolút minimum, a kettő benne összevág, egyet alkot, nem összeférhetetlen. Miért? Mert csak a *ratio* gondolkodó munkája van a dualitáshoz kötve az ellentmondás elvénél fogva: az ellentéteket nem tudja együttgondolni, egymással összeegyeztetni. Ellenben az *intellectus* világosan látja, hogyan egyesülnek az ellentétek Istenben mint abszolút, legfőbb egységben. Miképpen? Úgy, ahogy a végtelen nagynak gondolt körvonal már egybeesik az egyenessel s a végtelennel gondolt egyenes vonal a körvonallal azonos. A német misztikusok a világ, az én és az istenség nagy szintetikusai: Eckehardt mester szerint minden megismerés az alany és a tárgy egyesülése, az abszolútum megismerésénél a lélek maga is istenné válik, ha az Istent megismeri; Böhme J. a jót és a rosszat világharmóniában akarja egyesíteni: «ég és pokol együtt van bennünk».

S hogyan gondolja el Leibniz, az igazi *philosophus teutonicus*, a világ szerkezetét? A világ egymástól független szubsztanciákból áll, de ezek tervszerű együttműködését *praestabilita harmonia* biztosítja s célszerű egységbe zárja. Az optimista barokk gondolkodó a jó és a rossz ellentétét is a világon kiegyenlíti, amikor *Theodicaeájában* kifejti, hogy a rossz nélkül a jó sem lehetne. Kant is a nagy német gondolatkiegyenlítő közé tartozik: az elméleti és a gyakorlati ész, a francia racionalizmust s az angol empirizmust felsőbb szintézisbe kapcsolja. Az ember szerinte mint *phaenomenon* az érzéki, és mint *noumenon* az erkölcsi világ polgára. A vallásos-művészi természetű s nagyfantáziájú romantikus Schelling több rendszert szerkeszt, de valamennyi identitásrendszer, mely a *coincidentia oppositorum* elvét képviseli. Valamennyinek vezéreszméje az abszolútum gondolata, vagyis a minden lét és gondolkodás alapjául szolgáló feltétlen egység. A filozófia ennek az abszolútumnak: azaz egésznek, egynek, végtelennel tudománya. Ideál-realizmusa a szubjektívet és az objektívet, az ideálist és a reálist mint két poláris ellen-

tétet egyesíti, melyek kölcsönösen feltételezik egymást: «a természet látható szellem s a szellem láthatatlan természet». A nehézkes, sokszor homályos, de óriási logikai-spekulatív erejű Hegel a maga abszolút idealizmusában a gondolatot és a létet azonosítja. Panlogizmusa a gondolatok dialektikai mozgásából vezeti le s teszi érthetővé a megismerés tartalmát s egyben a világban magában sem lát egyebet, mint a gondolati tartalmak («fogalmak») kibontakozását. Minden létező csak megjelenése az abszolút valóságnak, amely eszme, ész, gondolat: ugyanaz a természetben, mint a tudatban. A filozófiai megismerésben a világfolyamat ismétlődik: a gondolatok logikai rendje azonos a létezők rendjével. Ezért a filozófiában az abszolút szellem ébred öntudatra. A dialektikai módszer a tézisben és az antitézisben rejlő ellentétet kiüzi s a kettőt szintézisben egyesíti: *coincidentia oppositorum*. Egység a sokféleségben és sokféleség az egységben, azaz a harmónia, a kiegyenlítés, a szintézis a német gondolkodásnak, egyben a német művészetnek és életnek Örök tárgya. Ha az ellentétekben feszülő és ezeket kiegyenlíteni törekvő vonáson túl a német szellem sajátos vonását keressük, amely legtöbb nagy gondolkodójának elmejárása mögött rejtőzik, a *voluntarizmus*ban találjuk meg: a német lélek a hatásban, az akarásban, a cselekvésben pillantja meg a világ benső lényegét. Ennek első pillanatra a német gondolkodásmódról való közfelfogás ellenszegül: a német észjárást egyoldalúan intellektualisztikusnak, a fogalmakat saját «tudalmából» spekulatív úton kibogozónak, homályosan elvontnak, minden tárgyhöz metodikai disztlépésekkel fogalmilag közeledőnek, túlkörülményesen «wissenschaftlich»-nak látja. S valóban, ha a hegeli dialektika racionális fogalommutatványaira, sok német könyv metodikai liturgiájára, a főproblémát elhomályosító mellékkérdéseire, az alaposságot túlzó fogalmi apparátusára és a lényegét sokszor alig érintő szisztematizáló kedvére gondolunk, a közfelfogás igazoltnak látszik. És mégis összetéveszti a racionális formát a mélyben rejtőző irracionális tartalommal és törekvéssel. A német lélekben eredetileg lakozó irracionálisnak mindez a túlzó racionális külsőszerűség – mint Müller-Freienfels R. remek könyvében

megjegyzí (*Psychologie des deutschen Menschen und seiner Kultur*. 1930. 94. 1.) – csak túlkompenzált formája. «Majdnem minden nagy német gondolkodó – mondja – arra törekszik, hogy az észnek határokat szabjon s az irracionálisnak (a vágnak, az Ösztönnek, az akaratnak, a tettnek) szabad pályát biztosítson... Németországnak legracionalistább fejei, gyakran a nélkül, hogy ennek tudatában lettek volna, az antiracionalizmus szolgálatában állottak.»

Már az eredeti német, a neoplatonikus hatásoktól megszabaduló Böhme J. a világ lényegét az akaratban érzi: voluntarisztikus misztikus. Isten az ősakarat, amely a semmi (*Nichts*) őállapotából valamivé, meghatározottá (*Ichts*) törekszik kibontakozni. Az «örök természet», vagyis a létre való akarat minden dolog forrása. Az Istenben a lét, és történés őserői (*Quellgeister*) lakoznak, amelyek szellemi természetűek s az anyagban jutnak kifejezésre s ezek közül első a vágy. A német gondolkodásra jellemző dinamikus felfogásmód szembeszökően jelentkezik Leibniz metafizikájában: Descartes és Spinoza sztatikus szubsztancia-fogalmának, az önálló létezésnek helyébe az önálló tevékenységet állítja. A szubsztancia nem az, ami maga által *van*, hanem az, ami maga által *tevékeny*: a szubsztancia öntevékeny erő, cselekvésre képes lény (*la substance est un être capable d'action*). E szerint a létezés tevékenységben, hatásban áll (*quod non agit, non existit*). A valóság Leibniz szemében nem *dologszerűség* (re-alitas), hanem *hatásszerűség* (*wirk-lichkeit*). Bár a szubsztanciális erőpontok, a monaszok, amelyekből a világ áll, tevékenységüket a tudatban, a képzelésben fejtik ki, tehát fogalmuk erősen intellektualisztikus jellegű, mégis akarat, törekvés (*Vappetit*) van bennük arra, hogy egyik képzetről a másikra átmenjenek. Ahol a képzetek tudatosak, ott a törekvés akarattá emelkedik.

Kant¹ transzcendentális idealizmusa lényegében a racio-

¹ A ma a tudományban is uralomra törekvő tiszta fajmélet alapján Kant aligha lenne tekinthető telivér német gondolkodónak. Ősei ugyanis Skóciából vándoroltak Németországba a XVII. században. A *Cant* családnév Skóciában ma is gyakori. Hasse J. Q. szerint, aki Kant halála évében egy iratot adott ki róla (*Merkuürdige Äusse-*

nalizmuson épül fel, de erősen hangsúlyozza az apriori gondolkodásformáknak aktív, spontán, szintetikus, ismeretformáló jellegét, az észnek azzal a passzív szerepével szemben, amelyet ez a francia vagy az angol szenzualista ismeretelméletben játszik. A német léleknek tipikus voluntarizmusa tör fel az apai ágon bár skót, de anyai ágon német Kantból akkor, amikor a gyakorlati észnek primátusát hirdeti, amelynek hivatása az okoskodó ész «attól a gögtől visszatartani, mintha kizárólag ő határozhatná meg az akaratot is.» Az erkölcs lényegét az érzületben s a kötelességteljesítés akaratában pillantja meg: «Cselekvéseink minden erkölcsi értékének lényege azon fordul meg, hogy az erkölcsi törvény határozza meg az akaratot.» Amivel Kant a felvilágosodás racionalizmusának általános korszelleme alapján egyoldalúan meg-

rungen von einem seiner Tischgenossen. 1804) a család sokáig *Can*nak írta nevét, mivel azonban egyesek c-vel ejtették ki, a filozófus fiatal korában k-val kezdte írni nevét. Maga Kant 73 éves korában *Lindblom* svéd püspöknek, aki a filozófus családját kutatta, azt írta, hogy nagyapja «a közül a sok ember közül való volt, akik az előző század végén és a mostani század elején Skóciából – nem tudom, mi okból – csapatostul kivándoroltak s egy részük útközben Svédországban telepedett le, a többi pedig Poroszországban, főképp Memel táján.» Nagyatyja Tilsitben halt meg. Újabban aktaszerűen igazolható, hogy már filozófusunk dédapja «Richard Kant» 1667-ben Heydekrug mellett kocsmáros volt; valószínűleg ő volt a bevándorló fiával, «Hans Kant»-tal együtt, aki a szijgyártó mesterséget tanulta s Memelben mint nyerges telepedett le. Ennek fia, a filozófus atyja, aki ugyancsak nyergesmester lett, költözött Königsbergbe, ahol Kant 1724-ben született. A családi hagyományon kívül a skót eredetet bizonyítja, hogy az akták szerint a nagyapa a memeli református egyházközséghez tartozott, amely már 1640 táján főképp hollandus és skót kálvinista jövevényekből állott. Házassága miatt került át a család a német luteránus egyházközség anyakönyvébe. (L. Vorländer K.: *J. Kants Leben 1911*. 1-2. 1.). Az angol gyakorlati-szemléletes, alogikus irányú lelki alkattal szemben a skótokat töprengő, racionalista elmejárásúaknak szokás jellemezni, aminek Kant kétségtelenül sokban részese volt, vagy visszájára fordítva: a véletlennek kell-e tulajdonítanunk azt, hogy Kant bölcselete később leginkább a skót egyetemeken talált visszhangra a brit világban s hogy a kritikai idealizmus hívei: Hamilton s Caird főképp a skót gondolkodók közül került ki? Ezt a fajlmélet Kant és a skót szellem egyneműségének tulajdoníthatja.

ajándékozta az észet a megismerés területén, azt most elveszi tőle s átadja az akaratnak az ember erkölcsi-metafizikai mivoltának területén. Fichte személye az erős akarat típusát képviseli, akinek gondolkodása a mindig tevékenységre és belső szabadságra törekvő, az akaraterőt a legnagyobbra értékelő egyéniségnek kifejezése. Természetes, hogy erőteljes német elméjét legmélyebben Kant kriticismusának a gyakorlati ész primátusáról szóló tana ragadja meg s ezt építi tovább *etikai idealizmussá*. A Ding an sich-et rendszeréből törli s a tapasztalásnak mind tartalmát, mind formáját az általános én-nek tevékenységéből vezeti le. A világon az első nem a lét, hanem a cselekvés, a tett: metafizikája az aktivizmusnak, a voluntarizmusnak jellemző német eszmetípusa. A világ nem egyéb, mint a kötelességnek s az erre irányuló akaratnak érzéki formát öltött anyaga: a világ csak azért van, hogy rajta erkölcsi akaratumkat gyakoroljuk és kipróbáljuk. És a német idealizmus másik nagy képviselője, Schelling, szerint sem egyéb a szellem, mint «eredeti, ősi akarat»: a világ-folyamat sóvárgás az örök egység után. S ha Hegel panlogisztikus rendszere látszólag merőben racionalista formát ölt is, a dialektikai módszer mélyén is ott rejlik a gondolatoknak, a tézisnek és antitézisnek küzdelme, a német dinamikus és aktivisztikus vonás. Nem választja el mereven az akaratot az intelligenciától: a kettő előtte válhatatlan egység, «mert ha gondolkodunk, cselekvők is vagyunk». Azonban a német voluntarizmusnak legjellegzetesebb képviselője Schopenhauer, aki a világ lényegévé, a *Ding an sich*-é az akaratot avatja. Ez az irracionális és vak ősakarat tér- és időnélküli, oknélküli, egységes, oszthatatlan, minden lényben azonos. Az egyedek sokasága csak látszat, amelyet a tér és az idő mint *principium individuationis* idéz elő; minden individuum mint ilyen, csak az akaratnak «rövid álma». A legkiválóbb német gondolkodók szelleme Schopenhauer irracionalizmusából sarjad ki: Nietzsche-nek *Wille zur Macht*-ja, Hartman E.-nak tudattalan-filozófiája, Euckennek az élet emelését szolgáló aktivizmus, Vaihingernek biológiai ismeretelmélete, mint fikcionalizmus, Wundtnak idealisztikus voluntarizmus, amely szerint «a valóság magában véve egyedi akarategységeknek

végtelen totalitása», a mindenség akarati tevékenységeknek egymásra épülő hierarchiája. A szellem talaja mélyén mindig ott rejtőző német irracionalisztikus áramlatot Cohen metódikai idealizmusa vagy Husserl nagyhatású logicizmusa ellen-súlyozta ugyan, ezeket a gondolatirányokat azonban szerzőik zsidó származásánál fogva ma nem tekintik az eredeti német elmejárás kifejezésének. A német nemzeti szocializmus mind világnézeti, mind politikai téren a voluntarizmus útján halad.

A német gondolkodásmódnak mindig jellemző vonása volt az alapos szaktudományi aprómunka mellett a metafizikai spekulációra való erős hajlandóság, amelyet a *vallás indítékai* is mindig mélyen áthatottak. Az angol filozófiának Bacontól kezdve pozitivista jellege van: a vallástól függetlenül fejlődik, empirikus korlátozottságában a vallásba nyúló metafizikai kérdésektől idegenkedik, ha a vallással szemben nem ölt is nyíltan támadó formát. A franciák szemében a filozófia a felvilágosodás kora óta szinte egyet jelent a vallás ellen az ész nevében vívott küzdelemmel. A német jelentős gondolkodók azonban mindig vérbeli metafizikusok, akiknek lelke a végtelenbe sóvárog s az abszolútumot valami formában meg akarja ragadni. A gondolkodásmód e különbségének szociológiai oka is van: az angol gondolkodók rendszerint államférfiak (Bacon, Hobbes, Hume, Shaftesbury, J. St. Mill) vagy a gyakorlati élet egyéb területein működnek; teológus viszonylag kevés van köztük (Cumberland, Berkeley, Mill James); a francia gondolkodás hősei jórészt matematikusok, mint Descartes, Geulincx, Malebranche, Pascal, d'Alembert, Diderot, Comte, Bergson; a német vezető filozófusok nagyrészt eredetileg teológusok: Mcolaus Cusanus bíboros, Herder, Fichte, Schelling, Hegel, Schleiermacher, Bolzano, Strauss, vagy legalább is lelkészek fiai: Lessing, Fechner, Nietzsche.

A német metafizikai-vallásfilozófiai hajlam akkor szembe-szökő, ha Leibniznek az istenséget a kellő transzcendens helyre állító gondolatrendszerét korának francia vagy angol filozófiai irányzataival egybevetjük. Leibniz kimutatni iparkodik, hogy a vallás a kereszténységben nyerte legtökéletesebb kifejezését. A skolasztikával azon az állásponton van, hogy a keresztény dogmák nem irracionálisak, hanem super-

racionálisak. Theodicaeája annak igazolása, hogy Isten tökéletessége nincsen ellenmondásban a világon található rosszal és tökéletlenséggel. Leibniz a tapasztalható világ mögött mindenben Istent, a *monas monadum*-ot érzi. S a legtöbb német gondolkodó előtt az én és a világ, az ember és a mindenség, a szubjektum és az objektum nem pusztán tapasztalati jelenség, hanem e mögött rejtőző metafizikai valóság. Még a racionalista Kant is, ha a tiszta ész nevében lerombolja is a metafizikát, az etika kapuján keresztül megnyitja az «intelligibilis világot». S a nyomában támadt német idealizmus képviselőinek nagy rendszereiből mind az Abszolútum után való metafizikai-vallási sóvárgás szava hangzik ki. Schelling ezt a sóvárgást egyenest a német tudományos szellem alapvonásának minősíti. «A német tudomány lényegéről» írt, halála után kiadott értekezésében ezt mondja: «A német nemzet egész lényével a vallás után vágyik, azonban a maga sajátzerűsége szerint olyan vallás után, amely ismerettel van egybekötve s tudományra alapítva... Minden német tudomány kezdettől fogva arra a célra törekedett, hogy a természet elevenségét és ennek a szellemi és isteni lényeggel való belső egységét lássa» (*Über das Wesen deutscher Wissenschaft* 7. sk. lk.). S valóban Eckehart mesternek, Nicolaus Cusanusnak, Paracelsusnak, Böhme J.-nak, Fichtének, Lotzénak, Fechnernek, Wundtnak ugyanolyan német szemlélete volt a világról, mint Schellingnek: az Isten bontakozik ki a világban, de nem merül ki benne, mindig több marad; a világban immanens, de egyszerűsmind hozzámérten transcendens is. Ez a felfogás a *panentheismus*, az ellentéteket kiegyenlítő német szintetikus gondolkodásmód eredménye: ateizmus és a panteizmusegyesítése. Ez a német panentheismus lényegében elüt mind a felvilágosodásnak angol-francia deizmusától, mind az olasz Brúnónak panteizmusától, mind pedig a keleti szláv vallásos metafizikától (L. Reick H.: *Wolkstum und Wissenschaft*. 1937. 53. sk. lk.).

A német nagy idealisztikus rendszerek összeomlása után a XIX. században a pozitivismus viszonylag csak rövid ideig uralkodik a német gondolkodásban mint metafizika-

ellenes negativizmus. Már a XX. század elején Fichte, Schellingés Hegelrenaissance-a következik be. Jellemző, hogy a fizikus Fechner, az orvos Wundt s a biológus Driesch mind vérbeli metafizikus akkor, amikor más nemzeteknél a pusztá tények fetiszizmusát űző pozitivizmus uralkodik.

A német lélek *dinamikus, aktivisztikus, voluntarisztikus* világfelfogásának forrását Prohászka Lajossal a tipikus német alapélményben: a *változás* ténye iránt való különös fogékonyságban kereshetjük. (*A Vándor és a Bujdosó*. 1936. 58. 1.) A német, mint ahogy ez Leibniz szubsztancia-fogalmában jut kifejezésre, a változásból, az átmenetből fogja fel az állandót, az azonosat. S amint én-jét folyton változó-nak s tevékenynek érzi, akkép az egész külső világban is változást, erő kifejtést, cselekvést, fejlődést pillant meg. A változás tipikus alapélményéből érthető egyrészt *fokozott szubjektivitása*, bensősége, a tárgyaknak én-jével való átítatása, másfelől a *végtelen* után való irracionális sóvárgása. A gall elme szeret mindent kész racionális formába önteni s lezárni, a germán én azonban a változásban, akarásban, sóvárgásban a tárgyat nem érzi végleges formába szorított-nak, hanem nyitottnak, továbbfejlődőnek, a végtelenbe nyúlónak, örökké befejezetlennek. Innen a német gondolkodók erős hajlama egyrészt a panenteisztikus színezetű *misztikára*, amelyben az én az Isten végtelenségét szeretné magába zárnival, másrészt a szertelen *absztrakcióra*, amely a tér és az idő korlátait túl iparkodik hágni. De ugyancsak a változásnak én-re vonatkoztatott álláspontjából érthető, hogy a mechanisztikus világmagyarázattal szemben, amelyben a trancia és az angol szellem, Descartes és Bacon, megegyezik, a német gondolkodás a belülről való, organikus magyarázatot állítja. Leibniz monaszai belülről kifelé bontakoznak ki. Kant az élőlényben a mechanisztikus felfogás határfogalmát látja: az élőlény célszerűsége nem magyarázható pusztá mechanizmusból, ez legfeljebb mint kutatási elv tehet szolgálatot. Fichte élesen támadja az organikus-történeti fejlődés nevében az államnak pusztá mechanisztikus felfogását, amely Sиейés abbé tanaiban megnyilvánult.

A vérbeli német gondolkodó előtt a belső nem holtpont,

amelyre a benyomások csak gépiesen rávetítődnek, mint Lockének üres lélektáblája vagy Condillacnak utólag meg-elevenedő emberszobra; sem nem valami üres átmenet, amelyben az én-t Hume és Taine eltünteti, hanem eleven aktív forráspon, belülről kifelé ható teremtő tevékenység. A mindent mechanizáló materializmus sohasem vert mélyebb gyökeret a világot az én-nek aktív mintájára szelleminek fel-fogni szerető, jobbára a metafizikai idealizmus álláspontjára helyezkedő német gondolkodásban. Ennek világmodellje nem a holt, a mechanikus, a fenéig racionalizálható, hanem az élő, az organikus, a belülről kibontakozó, a fejlődő lény. A szerves fejlődésnek, a folytonosságnak, egységnek és tagolódásnak elve a német gondolkodásnak legjellemzőbb és leg-állandóbb értelme.

A germán léleknek a változás élménye iránt való különös érzékenysége erős metafizikai *individualizmusának* is forrása. Ha a világfolyamat folytonos változás és fejlődés, akkor az irracionális egyedinek sokkal nagyobb szerepe van benne, mint a racionális általánosnak. A világot az egyedinek ereje mozgatja, teszi változatos, sokrétűvé, gazdaggá és széppé. Már Leibniz hirdeti, hogy nincs két dolog, két esemény, amely teljesen azonos lenne egymással. Ha abszolút azonosak lennének, akkor nem kettő, hanem egy lennének. A különbség sohasem számbeli (numerikus) vagy hely- és időbeli, hanem mindig belső: a saját lénye által különbözik minden dolog a másiktól. Nincsen két egyforma falevél a világon. A germán Leibniz akkor vet ekkora hangsúlyt a *princípium individui-ra*, amikor az újkori természetfilozófia a fogalmilag mindent egyformára esztergályozó mechanisztikus szellem útját járja. S egy századdal később Goethe német bölcsésége a felvilágosodásnak egyformásító racionalizmusa közepett az általános eszmékkel szemben a világtörténet végső mozgató erejét az individuumban pillantja meg s élte alkonyán büszke arra a hatásra, amelyet költészete a művészi alkotás individualizmusának elvével korára gyakorolt: a művésznek mindig belülről magamagát, egyéniségét kell napvilágra hoznia.

S a germán individualizmus a XIX. század végén Nietzscheben találja meg a maga ékesen szóló prófétáját:

a világtörténet célja a nagy egyéniség, az emberfeletti ember kifajzása. A német történetfilozófia és történetírás is jórészt a történetet formáló hősök kultusza. Az nem véletlen, hogy a különböző szellemtudományi területeken a «történeti iskolák» német földön támadtak. A német individualisztikus történetfelfogással szemben a francia jobbra a történet kollektivistikus elméletére hajlik s a nagy embereket is csak a társadalmi áramlatok kedvező feltételek között fellépő képviselőinek tartja. S ha a német tudományban a történetnek kollektivistikus elméletét egy Lamprecht kiépíteni próbálja, azonnal heves vitát támaszt a germán individualisztikus szellem s kimutatja, hogy Lamprecht a maga *Deutsche Geschichte-jét* sem írta a történelemnek szociológiai, az egyéniség szerepét lefokozó s kiiktatni iparkodó szellemében. A mai német *Führer-Prinzip* az egyéniség erejének, a hősnek történeti individualisztikus elvét egyenest a jelennek társadalomformáló síkjára vetíti s normatív jelleget kölcsönöz neki. A régebbi német individualista elme járás tükröződik talán abban is, hogy a németek oly sokáig nem érdeklődtek a tömeglélektan kutatások iránt. A tömeglélektan alapjait az izgatottabb lelki alkatú franciák és olaszok vetették meg, később az amerikaiak, oly népek, amelyeknek történetében a hirtelenül fellépő társadalmi tömegjelenségek mindig jelentékeny szerepet játszottak. Ez a tudománytörténeti tény maguknak a németeknek is szemet szúr. A jeles német szociológus, Michels R., maga veti fel a kérdést, vajjon miért maradt el évtizedekkel a német tudomány a francia, olasz és amerikai mögött a tömegpszichológiának mind elméleti, mind történeti szempontból alkalmazott területein (*Zur Soziologie des Parteiwesens in der modernen Demokratie*. 1925. XVIII. 1.) Az okot a német politikai életben, ennek konzervatív jellegeiben keresi, a helyett, hogy a német szellem individualizmusában találná meg. Egyébként a német történetnek legújabb két mozgalmas évtizede a német szellem tömegpszichológiai hajlékonyságának fényes tanúsága. Másrészt arról se szabad megfeledkeznünk, hogy a társadalmi lélek első nagyszabású rendszeres tudományos vizsgálata, a *Völkerpsychologie*, a német szellemnek terméke.

A német individualisztikus szellemnek *politikai formája a partikularizmus*. A francia racionalizmus kellő időben centralizálja, egységes formába önti a politikai hatalmat, hogy az egységes erő kifejtést befelé és kifelé biztosítsa. A német törzsek és fejedelmek kezdettől fogva a legtöbbször egymással szembenállanak, egymás ellen csoportosulnak, külön kis-államokat alkotnak. Csak Bismarck akaratszénije tudja először ezeket komolyabb egységbe összekovácsolni. Amíg újabb a parlamenti rendszer uralkodott a német birodalomban, az individualizmusnak sivár képét mutatta: a pártpolitika fölött ritkán diadalmaskodott az átfogó közös célgondolat. «Az angol – mondja Müller-Freienfels (i. m. 144.1.) – először angol s aztán pártember; a német mindig először pártember s az egésznek érdekét a párt alá rendeli. Ezért politikai ellenfelében nem a vélemény különbségét, hanem az erkölcsi elvetemültséget látja. A meggyőződések minden eltérését «személyesen» fogja fel. Aligha van más országban a politikai ellentét akkora gyűlölettel telítve, mint nálunk. Az angoloknál vagy a franciáknál a politika a célnak és az eszköznek kérdése, közügy; a szubjektívebb németnél a politika a 'személyiség', a 'világnézet' ügye. Amint két német tudós, akik különbözőképpen gondolkodnak egyes Niebelungen-kéziratok értékéről, egymást biztosan erkölcsileg is megvetik, ugyanez járja nagyban a politikában is.» Egyébként a legújabb időkig a német a politikában is az alapos és sokoldalú erudíciónak, a mindenfajta ismeretet, idegen kultúrákat magába olvasztó univerzalizmus szellemének képviselője volt. Egészen a nemzeti szocializmus gyorsan gondolkodó s friss ritmusban cselekvő gondolkodásmódjáig a német politikában és diplomáciában az alaposág és a feltételek mindenoldalú mérlegelése agyonnyomta az eredeti kezdeményező erőt, megbénította a hirtelen látást, az eseményekkel szemben való közvetlen cselekvő állásfoglalást: mindenhez túlságosan módszeresen, sokat elméletieskedve és elveszkedve fogtak hozzá. A legújabb nagy történeti fordulatig a politikát is tudománynak, igazolt ismeretek és elvek rendszerének s nem művészetnek nézték. Ezért nem győzte a nagy voluntarista Bismarck a politikusok lelkére kötni, hogy

a politika nem tudomány, hanem művészet. Ez is a német lélek irracionális vágyainak racionális túlkompensációjára utal: a lélek mélyén a német politikus ideálok után sóvárgott, de ezeket mindjárt fogalmi rendszer-székémbába gyömszölte. Ezért merev, nehézkes volt, a feltételekhez nem tudott a kellő pillanatban gyorsan alkalmazkodni s a gyakorlati szempontokat hirtelen érvényesíteni: a tudás megölte benne az ösztönt. Már Goethe több mint száz évvel ezelőtt megröja a német léleknek ezt az egyoldalúan elméleti magatartását, amely a nemzetnek annyira káros vonása a politikában: «Ha a németekbe, az angolok példájára, kevesebb filozófiát s több tetterőt, kevesebb elméletet s több gyakorlati érzéket lehetne beleoltani, akkor már megváltásunk jórésze végbenne a nélkül, hogy egy második Krisztus személyes fön-ségének megjelenésére kellene várnunk.» Goethe kora óta is a német államférfiak közt sok volt a kétkedő, töprengő, agyon-tanult típus. Ez azt hitte, hogy a politika nagy könyvekből megtanulható, holott taníthatatlan és tanulhatatlan mester-ség: veleszületett valóságérzék, ösztön, intuíció, cselekvésre készség. A német nemzeti szocializmus vezérei már ennek fogják fel a politikát, de azért nekik is megvan a maguk merev elvi dogmatikájuk s fogalmi rendszerük, csakhogy ennek sikeres hatóerejét a társadalomban biztosítja a régebbi korokban nem is sejtett szervező erőnek és propaganda-pszichotechnikának lelki hatalma.

5.

A nemzeti gondolkodásmód tipizálásának korlátai. A francia individualizmus és művészi lelemény. Az angol merev konzervatizmus lényegében abszolutizmus. A német metafizikai idealizmus után erős materialisztikus áramlat is volt. Marx és a német nacionalizmus. Locke a matematikai megismerés felfogásában nem empirista: Berkeley olyan ismeretelméleti idealista, akár csak egy német *Ich-Philosoph*. Az angoloknál is van tudományos és költői romantika. A francia Pascal misztikus is, Rousseau romantikus is. A német idealisták a XIX. század elején Európának öntudalmukba mélyedő «indusai»; a XX. század elején már a német találékony technikai-gyakorlati nemzet, az alkotó erő életteljes típusa, szinte amerikai Európában. A tudományos elmejárási geográfija.

Három nagy nemzet tipikus elmejárást vettük szemügyre, amely egyszersmind tudományos gondolkodásmódjukban is jellemzően megnyilatkozik. Természetesen van ebben a tipizáló eljárásban bizonyos fokú mesterkélttség: a tiszta típust ellenerők és ellenesetek gyengítik és elhomályosítják. Úgy jártunk el, mint a fizikus, aki az esés törvényét légtüres térben vizsgálja s a jelenséget a zavaró feltételektől elszigeteli: mi a szellemi erők működését iparkodtunk a maguk bonyolult hálózatából kiemelni s mintegy elszigetelten szemlélni. Ugyanis minden megismerésnek természetes módszere, hogy a bonyolult tüneményeket; a tudomány céljára bizonyos kategóriák szerint vizsgálja, hogy a lényegest a lényegtelenről elválaszthassa. Azonban a szellem világában, a nemzeti karakterológiában, semmiesetre sem találhatunk olyan végleges és exakt formulákat, mint amilyenekre a kémikus jut a bonyolult vegyületekre nézve. A lelki élet irracionális mozzanatai kisiklanak fogalmi hálónkból, amelyekben meg akarjuk őket fogni. Csak tipikus szempontokat, egyes rugalmas kategóriákat szerkeszthetünk meg a bonyolult

tünemények számára, a nélkül, hogy a szellemi valóságot meghamisítanék vagy ellogizálnók.

Most a jellemzett tiszta nemzeti gondolkodástípusokkal ellenkező vonásokat tárjuk fel, hogy az egyoldalúságot enyhítsük. Mert a tiszta, szélső típusok között lebeg a valóságos élet. A francia nemzeti lelket úgy mutattuk be, mint "amely szereti a merev szisztémát, a szigorú logikai rend formáját, amelyet az élet és kultúra elemeibe belestilizálni iparkodik; a gall szellemben a racionális rendszer, a szabály uralma, a terv világossága, az egésznek architektúrája diadalmaskodik: az ész abszolutizmusa. Azonban be kell vallanunk, hogy a francia lélekben *e mellett* mindig élt bizonyos mozgékony és szabad individualizmus, amely szembeszállott az egységes formával, a szilárd stílussal, az egyetemes kényszerrel. Szubjektív művészi hajlama s a stílusok kitalálásában mintaszerű s az ízlést Európaszerte megszabó leleményessége is erre utal. S vajjon viszont az angol merev konzervativizmus, amely sokszor szinte értelmetlenül ragaszkodik a hagyományos formákhoz, nem tekinthető-e joggal a szellem abszolutizmusának? Gyakran mereven állítják szembe, főképp német nemzetkarakterológusok, a fejlődésnek angol mechanikus és német organikus felfogását. Azonban nem feledkezhetünk meg arról a történeti tényről, hogy a biológiai evolúció fogalmát eredetileg a XIX. század elején a francia «abszolutisztikus» szellem képviselője, Lamarck szerkesztette meg. Darwin és Spencer lényegében ezt fejlesztette tovább, de mint az organikus fejlődés elméletét, amelyben a mechanisztikus mozzanat mégis csak másodrendű. Egyébként a mechanikai materialisztikus szellem nem tekinthető a francia gondolkodók kizárólagos sajátosságának: a XVIII. századbeli francia materializmusnak megvan egy századdal később a németeknél is a történeti párhuzama. Strauss, Feuerbach, Büchner is németek, akik a hegeli iskola «balszárnán» állottak. Igaz, hogy a mélyebb germán lelkű gondolkodók mindig megvetéssel néztek a materializmusra. Paulsen Fr. Haeckel *Die Welträtsel* c. munkáját így bélyegzi meg, mint nem az igazi német szellem termékét: «Csak égő szégyennel olvashattam ezt a könyvet, a német nép általános és filozófiai műveltségének hátramara-

dottságán érzett szégyennel. Hogy ilyen könyvet írnak, ki-nyomatnak, vesznek, olvasnak, csodálnak, s hisznek benne olyan nép körében, amely egy Kantot, Goethét, Schopenhauert szült, az igen fájdalmas.» (*Philosophia Militans*. 1908. 211. 1.)

Viszont nem tagadható, hogy Marx történeti materializ-musa a németeknél, még tudományos körökben is, több mint egy félszázadon keresztül visszhangra talált. Rejtett módon szinte a német nemzeti büszkeségnek hízelgett, hogy a marxi szocializmus, mint a hegeli dialektika szellemi sarjadéka, bár a zsidó elmejárás útjaira terelve s messzianizmusától átítatva, a világon az egyetlen tudományos jellegű szocializ-mus. A századfordulón még a német nemzeti öntudat s a polgári gondolkodás képviselői is a tisztelet és csodálat hang-ján szólnak Marxról, mert benne a német szellemi fölény nemzetközi kisugárzását érzik. Sombart W. «a XIX. század legnagyobb társadalombölcészének» minősíti. «Fokozatosan egy név lesz – írja (*Socialismus und soziale Bewegung im 19. Jahrhundert*. 1897. 43.1.) – amely, akarunk ellenére is, tömöríteni fogja az összes szocialista árnyalatokat; és bizony nem véletlenség, hogy a nemzetközi szocialista kongresszuo-kon Marx és Engels arcképei tekintenek le a résztvevőkre». Lamprecht is, a német nemzeti történet egyik legkiválóbb bűvára, Marxot «a XIX. század legnagyobb német s egy-általán leghatalmasabb európai szocialista gondolkodójának» tartja. A marxi szocializmusnak még nemzetközi szellemét is érthetőnek fogja fel s a német nacionalisták vádjának élet tompítani iparkodik. Miért akadunk fönn azon, – kérdi – hogy a különféle nemzetek munkásosztálya rokon érdekeiket közösen ápolják, ha nemzeti érzésük e miatt csorbát nem szenved? Avagy nem cselekedtek éppígy a XII. és a XIII. század lovagjai, a XV. és a XVI. század humanistái, a XVII. és a XVIII. század galanthomme-jai? Elítélhetjük-e a negye-dik rendet azért, amit a magasabb osztályoknak megenge-dünk? «Avagy talán – kiált fel másutt Lamprecht a német nemzeti lélek pátoszával – azért nem tetszik a nemzetközi szocializmus, mert ennek kezdeményezése Németországból indult ki és nem a külföldről?» (*Deutsche Geschichte*. Zweiter

Ergänzungsband. Zweite Hälfte. 1904. 149. 1. L. Palágyi M.: *Marx és tanítása*. 1920. 10. 1.). A nagy német nemzeti történetíró előtt szinte rokonszenvenné emelkedik «a nemzetközi szocializmus», mert a német szellem alkotása s mint ilyen világszerte a munkásosztályok társadalmi-gazdasági politikájának dogmatikájává szilárdult, ami a német szellem világ-hegemóniájának tanúsága.

A tipizálás sikere érdekében figyelmen kívül maradt több olyan történeti tény, amely a megrajzolt típus érvényének egyetemességét bizonyos fokig csökkenti. Locke például nem minősíthető merev empiristának: a matematikai és az etikai megismerés természetét úgy jellemzi, mint egy vérbeli racionalista. Azt mondja ugyanis, hogy «a matematikai és az erkölcsi fogalmak nem a valósággal létező dolgok másolatai», hanem mintaképek, ideális tárgyak. A háromszög fogalmát a tapasztalás nem tudja tökéletesíteni; ha érvényes ez az erkölcsi norma: a büntett megérdemli a büntetést, akkor ez érvényes akkor is, ha senki sem követ el büntetést, éppúgy, amint Eukleides tétele igaz, ha nem felel is meg neki a valóságban a megfelelő tökéletes geometriai alakzat. Az angol lélek tiszta típusa szempontjából az is meglepő, hogy Berkeley hevesen küzd a mechanisztikus «óráselmélet» ellen. Olyan ismeretelméleti idealista, akárcsak a legelvontabb német *Ich-Philosoph: esse est percipi* elve nem kisebb idealizmusra vall, mint Schopenhauernek *die Welt ist meine Vorstellung*-ja. De az ellentéteket kiegyenlítő törekvés is él benne, akárcsak a germán szellemben, amikor kijelenti, hogy a képzeteket nem önként alkotjuk, hanem föllépésükben és eltűnésükben bizonyos objektív törvényszerűség nyilvánul meg, amely lehetővé teszi nekünk a valóságnak s a pusztá álmképnek vagy fantazmának megkülönböztetését. Szubjektívizmusa ellenére még sem tagadja a világ objektív létezését. «A fák – mondja – a kertben *vannak*, akár akarom, akár nem, akár látom, akár nem; ez azonban csak azt jelenti, hogy ki kell nyitnom a szememet, hogy szükségkép megpillantsam őket». Azt is, hogy a lélek akarát, *the soul is the will* s a gondolkodás is akarat, úgy hirdeti, mint egy német voluntarista. S Hume is csak bizonyos szempontból empirista:

tagadja a szubsztancia, a lélek s az okság fogalmának érvényét, mert ezeknek nem felel meg érzéki impresszió; azonban fenntartja a szubsztanciális külső világba és az okság objektív érvényébe vetett *öztönszerű hitet* (*belief*). Az ész ezeket nem tudja a tapasztalásból igazolni; ámde a külső világ létezése és az okság oly fontos számunkra, hogy a természet nem bírhatta ezeket a mi bizonytalan következtetéseinkre és spekulációinkra. Ezek a természettől belénk oltott ösztönös hit tárgyai: «A természet bennünket elháríthatatlan szükségképséggel arra kényszerít, hogy bizonyos ítéleteket mondjunk, úgy, ahogyan kényszerít, hogy lélegezzünk és érezzünk. A valóságba vetett hit természetünk sokkal inkább érző, mint gondolkodó részének sajátja. A természet bennünket nem tiszta elméleti megismerésre és dialektikai tépelődésre és vitára teremtett, hanem *cselekvésre*.» Az angol Hume-ból itt mintha csak a német szellem voluntarizmusa harsogna ki: a világ akarat, cselekvés, tett. S tagadható-e, hogy az angol technikai, higiénikus és ekonomiai kultúra közepett Ruskin szinte a német romantika rajongásával és idealizmusával hirdeti, hogy a művészet «a teremtő világ-szellem alkotása», hogy «a művészet egy nemzet társadalmi s politikai erényeinek summája?» Nem annak szenteli-e hosszú életét, hogy az egyoldalúan hasznossági szellemű angol kultúrát esztétikai magaslatra emelje? Továbbá: nem csökkentie az angol utilitarisztikus szellem egyoldalúságát az az irodalmi tény, hogy az angol szellemi talajból olyan nagy világghatású romantikus költők sarjadtak ki, mint Byron, Shelley, Keats, Browning? s hogy az irodalmi fejlődésnek romantikus szakasza angol földön jóval tovább tartott, mint jEurópa többi nemzeténél?

Duhem nyomán kiemeltük az angol tapasztalati, szemléletes és kevésbé spekulatív szellem jellemzése céljából az angol fizikusoknak a «modellekben» való gondolkodásra vonatkozó erős hajlamát. Azonban régebben a Newton-féle mechanika éppen nem szemléletes, hanem nagyon is elvont gondolkodás eredménye, annyira, hogy még a racionalista elmejárásu francia tudósok körében is csak nagynehezen, főképp Voltaire buzdítása nyomán, tört magának utat. Csak

ezután épült fel rá az egész klasszikus francia fizika. A Maxwell-féle elektromágneses fényelmélet sem a szemléletes modellekben való gondolkodás eredménye, hanem az emberi szellem legnagyobb elvont logikai rendszereinek egyike, noha angol elme a forrása. Vagy a tiszta elvont gondolkodásnak egyik jellemző megtestesülése ugyancsak az angol Hamilton tudós alakja. A Hamilton-féle elv alapvető a fizikában s a quaterniók elmélete, bizonyos igen elvont, hypercomplex számok rendszere, olyan jelentős, hogy nélküle pl. a mai quantummechanika alig lenne lehetséges. Dirac egyik legeredményesebb és legelvontabb angol gondolkodója a mai elméleti fizikának; eredetileg francia származású ugyan, de fejlődésére éppen az angol algebra elvont fogalomalkotásai voltak döntők. Russel, a matematikai logika és a halmazelmélet, mint igen elvont tudományterületek kutatója, szintén angol. Meglepő, hogy a matematika legelvontabb problémáival Angliában és Amerikában különös kedvvel foglalkoznak, ami ellentétben áll az angolszász gondolkodásnak «empirikus» jellegzetességével. (Ortvy Rudolf adatai.)

A misztikát típusalkotás közben hajlamosak vagyunk a németeknél erényre emelni, a franciáknál a gondolkodás ellen elkövetett bűnnek bélyegezni, amott nemes individualizmusnak, emitt kóros abszolutizmusnak minősíteni. Amikor Descartes kétségeinek megoldása után Lorettóba zarándokol, hogy Istennek fogadalma értelmében hálát adjon, vagy amikor Pascal és Malebranche, ez a két nagy francia matematikus, tehát a «racionalista abszolutizmus» képviselői, a misztikának enyhét adó éghajlata alatt pihennek meg, miért ne tekinthetnők e tényeket «kiegyenlítésnek», mint a német gondolkodóknál, akiknél kétségkívül gyakoribb a misztikára való hajlam? Pascal éppúgy az individualizmus filozófusa, mert erősen kikel a tekintélyek ellen a tudomány terén s az egyéni lelkiismeret, a szív jogát hirdeti, mint ahogy az abszolutizmus gondolkodója is, mert osztozik Descartes mechanisztikus felfogásában. Nehezen egyeztethető össze továbbá a francia abszolutisztikus típussal Rouseaunak szinte féktelen individualizmusa, az ész ellen való lázongása, a tudomány értékének lebecsülése, az érzelem uralmának követelése. Rousseaut

svájci származása miatt Wundt W. egyszerűen kiiktatja a francia gondolkodók sorából, mert nem illik bele a francia elmejárásról szerkesztett képébe (*Die Nationen und ihre Philosophie*, 1915.). Igaz, hogy a típusalkotás mindig kiválasztó eljárás, mert a típus csak ideális forma, amelyhez sokféle lehetséges fokban közeledő formák gondolhatók. A kiválasztás azonban nem jelentheti a típussal ellenkező adatok egyszerű elsikkasztását.

Azt is figyelembe kell vennünk, hogy a nemzeti szellem egy-egy jellemző vonása koronként más és más területen bontakozik ki nagyobb energiával és élénkebb ritmusban. Itt a kulcsa annak a történeti paradoxonnak, hogy míg a XIX. század elején, a nagy német idealisztikus rendszerek korában, a németek Európának gondolatokba elmélyedő «indusai», a század végén, még inkább napjainkban, már mint találékony, technikus «amerikai faj» szerepelnek Európában. Ebben Eucken R. (*Die weltgeschichtliche Bedeutung des deutschen Geistes* 1915.) csak területi eltolódását látja a német szellem alkotó természetének, amelynek jellegzetes eszménye azonban állandó: a világot megmunkáló tett, *die weltgestaltende Tat*. Az emberiség kultúrájának ma átalakuló rendszerében a nemzetek világversenyében felmutatott eredményei alapján a németiség fejezi ki a legenergikusabban a gondolkodásban elmélyedő, de pozitíve és empirikusan is alkotó személyiség életteljes típusát. Ma már eltompult annak az anekdotának éle és elrekedt a csattanója, amely száz évvel ezelőtt, a német idealizmusnak nagy apriori fogalmi rendszerei bukása idején, jellemezte a német tudományos gondolkodást. Egy francia, angol és német tudós azt a felszólítást kapja, ismeresse a tevét. A francia elmegy a Jardin des Plantes-ba, egy órát tölt ott a teve futólagos vizsgálatával s visszatérve, egy tárcaszerű tanulmányt ír. Ebben nem sokat mond, de egy kifejezése sincs, amelyben az Akadémia hibát találhatna. Evvel a fölkiáltással végzi: *Le voilà, le chameau!* Az angol Keletre utazik, sátorot üt s két évig tanulmányozva a teve életmódját, vastag könyvvel tér vissza: adatai rendszeretlenül vannak összehalmozva, egyetemes elvi szempontjai nincsenek, de becses tapasztalati anyagot gyűjtött egybe.

A német végre megvetve a francia felületességet s az angolnak a csupasz tényekhez tapadó empirizmusát, elzárkózik szobájába, hogy itt saját tudalmából merítve, apriori megszerkessze a teve transzcendentális fogalmát. A mese szerint ma is dolgozik rajta. De a mese kitalálója már nem érte meg a német tudományosságának a XIX. század második felében kimunkált csodálatos fejlődését, amelynagyszerű egyensúlyban tudja tartani a spekulatív gondolkodást és a tapasztalást, az intuitív gondolatok hirtelen cikázását és a lassú módszeres bizonyítást, az elvek absztrakt gondolását és a konkrét esetek szemléletét, az elméletet és a gyakorlatot, a tiszta tudományt és a technikát.

A nemzetek tipikus gondolkodásmódjának és stílusának felfogása a korok szelleme és tudása szerint is változik. A neohumanizmus kora óta a görögség például, a nyugati tudomány és a filozófia megteremtője, a közfelfogásban úgy szerepelt, mint tipikusan racionalista elmejárású nemzet, e mellett mint a művészet és irodalom megalkotója, a szépség és harmónia népe, amelytől távol áll minden miszticizmus. Ha misztikus elemekre bukkant a neohumanista felfogás a görög kultúrában, ezeket csak Keletről beszívárgott, az eredeti hellén szellem számára idegen motívumoknak nézte. Amióta Kelet gondolkodásmódját Európa tüzetesen megismerte, kitűnt, hogy a görög misztika eredeti s hozzátartozik a hellénség szellemi alkatához. A görög kultúra nem tisztán «apollói», hanem «dionysosi» eredetű is.

Bármennyire bíráljuk s óvatosan fogadjuk is a nemzeti szellem tipizálására való törekvést, tagadhatatlan, hogy ha a különféle nemzetek fiai «ugyanazt» gondolják is, ez bizonyos árnyalatban mégsem ugyanaz: a gondolatmotívumok tipikusan színeződnek, mert más és más nemzeti lélek prizmáján szűrődnek át. Például a középkori skolasztikának szellemi törzsvagyona Európa-szerte az alapelvek szempontjából ugyanaz volt, mégis Roger Bacon eszmeköréből, a XIV. századi oxfordi franciskánusok nominalizmusából már előtör az angol empirisztikus vonás, hasonlóképp a párizsi egyetem dominikánus tanárainak fogalmi realizmusából a francia racionalizmusnak később erőteljesebben megmutatkozó szel-

lerne. A XIX. század második felében Hegel idealisztikus rendszere és apriorizmusa Angliában követőkre talál: Oxford a hegelianizmus fellegvára. Itt is a hegelianizmusnak jobb- és balszárnya fejlődik ki, de sem Stirling és Green, sem Bradley és Bosanquet nem ortodox hegelianus, mindegyik valami sajátzerű szellemi kémiával Hegelt angol filozófussá, sőt csodálatos metamorfózissal egyenest empiristává és pozitivistává varázsolja át. Bradley szerint mi az abszolútum konkrét tartalma? A tapasztalás. Az érzéki tapasztalás a maga összességében a valóság s a pszichikai létezésen kívül semmi sincs. A tapasztalást nem meríti ki a gondolkodás: «az univerzum nem vértelen kategóriák tánca». A német idealista filozófusok ugyanígy járnak Amerikában is: gondolataik az amerikai szellemi klíma alatt fokozatosan az empirizmusnak, sőt pragmatizmusnak eszközeivé formálódnak át, mert az amerikai elmélkedők lelke Emersontól kezdve a cselekvésre van beállítva. Ha egy filozófust egy másik nemzet fia asszimilál, mindjárt ráüti a maga *genius nationisának* bélyegét. Kant gondolatai más hangsúllyal visszhangoztak francia és angol földön. A rendszerek eszmei elemei ugyanazok maradnak, de a rendszerek szelleme, a rendszert alkotó elmejárás már ahhoz a földhöz van kötve, amelyen születik. Ezért – mint Feldkeller P. mondja (*Zur Philosophie-geographischen Forschung*. Kant-Studien, 1928., 218.) – a filozófiai rendszereknek sajátzerű geográfiájuk van. A filozófiának csak alapfogalmai és problémái igazában nemzetköziek, mintegy a «világfilozófiához» tartozók s nemzetközi viták, kongresszusok és folyóiratok anyagai. De ezeknek rendszeres feldolgozása, szintetikus egybekapcsolása, saját «lelke», már nemzeti jellegű. Nem elég tudnunk történeti és tárgyi szempontból, mit gondolnak és mikor gondolják a filozófusok, hanem tudnunk kell azt is, hogy hol s milyen nemzet fiaként gondolják. «Akkor az angol Bosanquet már nem igazi hegelianus, az amerikai Emerson nem a német idealizmus költői leszármazottja s a francia Bergson *élan vitalja* sem Schopenhauer akarátfilozófiájának fölmelegítése» (u. o. 219. 1.).

TARTALOM

1. Mi a nemzeti jellem? Megállapításának nehézségei: a nemzet sokféle társadalmi rétegből és csoportból áll, amelyeket sokszor ellentétes érdekek és törekvések feszítenek; a nemzeti jelleg idők folyamán átalakulhat; elszigetelten megfigyelhető vonásokból gépiesen nem rakható össze, mert eleven egész, szervezetszerű egység. Innen a nemzeti jellem vizsgálatának művészeti-intuitív vonása. Az átlagember vagy a nemzet szellemi hőse, a történeti folyamat vagy a megmaradó alkotás legyen-e inkább a vizsgálat tárgya? Nyelv, irodalom, művészet, jog: a nemzet szellemének normatív rendje. Érzelmi-irracionális és gondolati-tudományos tényezők. A tudományos gondolkodásmód nemzeti jellege. A tudomány a nemzet lelkét formálja, mert öntudatra ébreszti, a nemzet szellemi erejét tudatosan fejleszti. A tudomány mint ismeret a nemzet lelki ismerete is, mert az öntudatos felelősséget viseli a kultúra haladásáért. A nemzeti szellem és jellem sohasem kész: minden emberöltő újra teremti és továbbmunkálódik rajta. A »tudomány⁴ szó jelentésének nemzetek szerint különböző jelentés-árnyalata visszatükrözi a nemzetek tipikus gondolkodási és értékelési módját..... 3
2. A *francia* tudományos gondolkodás racionalizmusa és abszolútizmusa: Desartes, Laplace, Comte. Az észnek uniformizáló hatalma és a nagy forradalom. A társadalomnak általános elvek, észszerű gondolatok szerint való formálása. A francia szellem észszerű világossága tudományban, költészetben és politikában. A francia gondolkodásmód analitikus vonása. Szintézise, mint ideológia; társadalmi utópiákra való hajlamossága. A francia racionalizmus és az Istenfogalom. A merő racionalizmusból kritikai és szkeptikus gondolatjárás következik. A francia stiláris formaérzék: a francia tudomány nem tudja elválasztani a tárgyi-logikai tartalmat az esztétikai érdektől, a stílusnak művészi sugalló erejétől. A tudományos kollektív munka teremtő erejébe vetett hit 11
3. Az *angol* tudományos gondolkodásmód empirizmusa és individualizmusa. Az angol nem a nagy elvont elveknek, hanem a

- matter of fact*-nek nemzete. Ennek középkori történeti gyökerei. Az angol a nominalistáktól kezdve Bacon-on, Locke-on, Hume-on keresztül Spencerig a metafizikához nem vonzódik, mert szemében csak a tapasztalat az ismeret érvény biztosítója. Dickens az angolok ténykultuszáról. Az angol és a francia fizika: a mechanikai szemléletes modellek szerepe az angol tudományos gondolkodásmódban. Az egyetemes elvektől, az elvont elméletektől és rendszerektől való tipikus idegenkedés. Az angol tudományos és politikai elmejárás empirikus és történeti szellemének párhuzama: az angol büszkén vallja, hogy illogikus s hogy általános elveket sohasem formuláz meg, mert mindig a pillanatnyi helyzethez akar alkalmazkodni. Az angol a múltba visszanező nép, az idő individualizáló elvének nemzete: a racionalista francia a drámai változásnak, az empirikus angol a nyugodt és lassú szerves fejlődésnek kategóriájában gondolkodik. Az idő az igazság anyja. Az angol nem az elmélet, hanem a gyakorlati cselekvés embere: *the man of action*. Ezért utilitarisztikus felfogású az etikában, a politikában s a logikában (pragmatizmus). Az angol empirizmus és individualizmus a szépirodalomban21
4. A *német* szellemi alkat bonyolultsága és polytypizmusa. Nietzsche a germán géniusz sokrétűségéről. A német szellemi struktúra nyitott, örökösen fejlődő, meglepően dinamikus, kiegyenlített és befejezetlen vonása. A *Volk der Denker und Dichter*. Az ellentétek kiegyenlítésére, a magasabb egységre, elvi szintézisre való ösztönös és tudatos törekvés. Az ellentétek nem rekesztik ki egymást, mint a racionalista francia lélekben, hanem a német lélek mélyén egybetartoznak. Az angol pozitív tények tézisének, a francia az ész nevében ágaskodó antitézisnek, a német a kettő szintézisének nemzete. Metafizikai alapelve Cusanustól kezdve Leibnizen, Kanton, Schellingben és Hegelen át máig a *coincidentia oppositorum*, az ellentétek egybeesése. A német szellemi szerkezet magja a voluntarizmus, mely a hatásban, az akarásban, a cselekvésben érzi a világ legbensőbb lényegét a nagy német misztikusoktól Leibniz monadológiáján, Kantnak a gyakorlati ész primátusát hirdető etikáján. Fichte idealizmusán, Schopenhauer akarátfilozófiáján s Nietzsche *Wille zur Macht*-ján keresztül Wundt metafizikájáig s a nemzeti szocializmus dinamikus világfelfogásáig. A német lélek vérbeli metafizikus: az Abszolútum után sóvárog. A világ organikus és nem mechanikus felfogása. A germán individualizmus és historizmus.
5. A nemzeti gondolkodásmód tipizálásának korlátai. A francia individualizmus és művészi lelemény. Az angol merev konzervativizmus lényegében abszolútizmus. A német metafizikai

idealizmus után erős materialisztikus áramlat is volt. Marx és a német nacionalizmus. Locke a matematikai megismerés felfogásában nem empirista; Berkeley olyan ismeretelméleti idealista, akárcsak egy német *Ich-Philosoph*; az angoloknál is van tudományos és költői romantika. A francia Pascal misztikus is, Rousseau romantikus is. A német idealisták a XIX. század elején Európának öntudalmukba mélyedő «indusai»; a XX. század elején a német már találékony technikai-gyakorlati nemzet, az alkotó erő életteljes típusa, szinte amerikai Európában. A tudományos elmejás geográfiája 50